

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 3-4 (36-37)

**м. Київ
2022**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 3–4 (36–37) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2022. – 112 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),

О.М. Майборода, П. Махцевіч (Польща),

І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор),

О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик (коректор)

С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 1 від 19 січня 2023 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 1 від 31 січня 2023 р.

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Меморіальний комплекс

© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Данило ГРЕГУЛЬ

ПОВСТАНСЬКИЙ АРХІВ, ЗНАЙДЕНИЙ НА ДУБЕНЩИНІ:

АРХЕОГРАФІЧНІ ПРАКТИКИ 5

СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Олександр ПАСТЕРНАК

ГЕНОЦИДНА ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ 17

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

Любава СИДОРЕНКО

ПРОПАГУВАННЯ ГЕРОЇЗМУ ТА МУЖНОСТІ В РОБОТІ КЛУБУ

ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ ЯК СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНО-

ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ 37

НАУКА В МУЗЕЇ

Наталя ФІЛАТОВА

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ РОЗКОПОК У м. БРЕМЕН (ФРН):

ДОЛІ УРОДЖЕНЦІВ УКРАЇНИ 48

Володимир РУГАЛЬ

НАЦИСТСЬКІ ТАБОРИ В НОРВЕГІЇ.

ДОЛІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ІЗ УКРАЇНИ 61

Валентина СМІРНОВА, Олександр БІЛОУС

ПРО ПЕРСОНАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ УКРАЇНСЬКИХ БРАНЦІВ

ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В КОМЕМОРАТИВНИХ

ПРАКТИКАХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 79

Олександр ОЧЕРЕТЯНИЙ

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПАТРІОТИЧНА РОБОТА

В ПРОСТОРІ ВИСТАВКОВОГО ПРОЄКТУ «УКРАЇНА – РОЗП'ЯТТЯ» 96

НАШІ АВТОРИ 111

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 069.8(477-25):[930.253:355.425.4(477.81)“1943”]

© Данило ГРЕГУЛЬ

ПОВСТАНСЬКИЙ АРХІВ, ЗНАЙДЕНИЙ НА ДУБЕНЩИНІ: АРХЕОГРАФІЧНІ ПРАКТИКИ

Стаття присвячена огляду документів УПА, що були віднайдені пошуковцями у 2018 р. поблизу с. Майдан на Рівненщині й передані до Національного музею історії України у Другій світовій війні, де їх відреставрували. У дослідженні наведено короткі відомості про останні виявлені повстанські архіви й звернено увагу на дедалі частіші знахідки джерел з історії українського визвольного руху 1930–1950-х рр. Особливу увагу приділено класифікації джерел «Архіву», їхньому значенню та пошуку відповідників серед джерел, опублікованих раніше, зокрема в томах «Літописів УПА». Установлено, що документи «Архіву» складаються переважно із джерел наказового та звітного характеру і знайомлять із діяльністю запілля УПА в 1943 р., а саме з роботою Господарчих відділів УПА, Українського Червоного Хреста, процесом заготівлі та переховування продовольства, речей, інших необхідних ресурсів у сховищах УПА тощо.

Ключові слова: УПА, архів, музей, запілля, накази, звіти, Друга світова війна, археографія, реставрація.

Відомо, що багато цінних документів стосовно історії ОУН і УПА, які вперше вводилися до наукового обігу, були віднайдені схованими в бідонах чи ящиках. Так сталося, наприклад, з «архівом “Коса” (Андрія Михалевича)» – діловодною документацією одного з організаторів та керівників повстанської боротьби на Волині у другій половині 1940-х рр., – що був отриманий у 2009 р. від Рівненської обласної організації Всеукраїнського братства ОУН-УПА імені генерал-хорунжого Романа Шухевича, «Архівом референтури СБ ОУН Козівського району Тернопільської області», отриманим від архіву Центру досліджень визвольного руху, а також із брошурою та листівкою архіву куреня «Сірі вовки» Воєнної округи (ВО) – 3 «Лисоня» УПА-Захід, які перебувають у Національному музеї історії України у Другій світовій війні [23, 16]. Так само було з «Озернянським архівом», який нині зберігається в Державному архіві Тернопільської області. На сучасному етапі вдалий пошук таких документів поживавився, бо в дослідників

покращився інструментарій для роботи порівняно з 1990–2000-ми рр., а до того ж постійно з'являється нова інформація щодо можливого перебування таких архівів чи окремих документів у спеціальних сховищах, родинних архівах чи просто закопаними в землі. Скажімо, до Національного музею історії України у Другій світовій війні нещодавно передали повстанські документи в оцифрованому вигляді зі ще одного повстанського архіву, які походять з архіву Коломийського та Косівського районів Коломийського надрайону Коломийської округи ОУН. Це зібрання паперів було заховано в бідоні на початку 1950-х рр. у лісовому масиві біля с. Пістинь Косівського району Івано-Франківської області. Його знайшли 12 травня 2015 р. Такий спосіб надходження повстанських документів до наукових інституцій є одним з основних. Інакша ситуація – з документалістикою української еміграції, якої обмаль, чи з дослідженням раніше закритих архівів НКВД – КГБ, які нині можна знайти в Галузевому державному архіві СБУ.

Крім того, варто зупинитися на наукових дослідженнях повстанського руху, які охоплюють дотичні речові, писемні та усні джерела. У виданні Національного музею історії України у Другій світовій війні «За край і волю, за нації долю!», власне присвяченому темі українського визвольного руху 1940–1950-х рр., є низка джерелознавчих статей [1]. Серед них – «Український визвольний рух: джерелознавчий зріз музейної колекції» Валентини Смірної та Олександра Білоуса, «Український визвольний рух в усноісторичних джерелах (за матеріалами музейної колекції)» Володимира Сімперовича та «Відомості про загиблих або померлих вояків УПА (зокрема, у ВТТ ГУЛАГу), а також членів їхніх родин, мешканців Верховинського району Івано-Франківської області, як джерело вивчення повстанського руху на Гуцульщині» Володимира Третяка, в яких відповідно розглянуто цілий спектр музейних надходжень із цієї теми. Також у праці наявні розділи «З архіву Андрія Михалевича» та «Визвольна боротьба крізь призму музейних джерел», які дають уявлення про джерела, що зберігаються у фондах Музею. Що ж до згаданого «архіву Андрія Михалевича», то про початок його фахового дослідження можна прочитати у статті Валентини Смірної «Колекція документів з архіву члена ОУН А. Михалевича: перші результати історико-археографічного опрацювання» [28]. Повертаючись до музейних видань, варто відзначити «Повстанські колекції. Спогади», де головну увагу зосереджено на усноісторичних джерелах, зокрема у статті «Усноісторичні свідчення як джерело дослідження українського визвольного руху (за матеріалами музейної колекції)» Володимира Сімперовича та Івана Патриляка [23]. Здебільшого видання транлює безпосередні спогади учасників визвольного руху в розділі «Et fumes patriae est dulcis / І дим батьківщини солодкий». На частину музейних артефактів може пролити світло видання «Війна. Грані», а саме розділ «(Не) закінчена війна», де представлено речові та писемні джерела [2].

Рівненський повстанський архів був знайдений улітку 2018 р. групою ентузіастів у лісовому масиві поблизу с. Майдан (Дубенський район Рівненської

області). У виявленому угорському ящику від набоїв зберігалися документи в досить поганому стані, бо, ймовірно, він був не настільки герметичний, як металевий бідон. Але пошуковці роздивилися деякі заголовки документів, як-от: «Звіт з теренових подій... 30.11–3.12.43... Здолбунівський район...», «Наказ ч. 03 Воєнної округи 002... комендантам запілля...», «До... господарського надрайону...». Щоб урятувати й відновити документи, завідувач відділу нової та новітньої історії Рівненського обласного краєзнавчого музею Ігор Марчук звернувся до Національного музею історії України у Другій світовій війні – з огляду на його досвід реставрації. Результатом праці музейного науково-реставраційного відділу стало відновлення фрагментів переданих документальних матеріалів.

Загалом реставратори відновили 111 аркушів документів. Більшість із них, на жаль, збереглися тільки у вигляді уривків через поганий захист і постійний вплив природного середовища. Під час дослідження з'ясовано, що загальна кількість цих документів 66. За видовими ознаками їх можна поділити на: розпорядчі (накази, розпорядження) – 18 документів; звітні (звіти, списки, інформації) – 47 документів; 1 періодичне видання (газета). Комплекс документів – це джерела про діяльність запілля (тилової служби) УПА на Волині й Південному Поліссі орієнтовно за червень – грудень 1943 р.: директивні накази, розпорядження, інструкції «зверхників»; звітна документація низових ланок, переважно у вигляді «повідомлень про теренові події». До формування документів були причетні: «Еней» (Петро Олійник) – командир Воєнної округи «Богун», а згодом УПА-Північ, «Зубатий» (Антін Мороз) – господарчий референт Воєнної округи «Заграва», «Пташка» (Сильвестр Затовканюк) – комендант запілля Воєнної округи «Турів», «Швед» – господарчий референт Воєнної округи «Богун», «Каменюк» – комендант Рівненського надрайону, «Клим» – комендант Здолбунівського надрайону, «Богун» – комендант Ковельського району надрайону «Кодак», «Матрос» (Олександр Денищук) – комендант запілля Рівненського надрайону, «Гнат» – референт господарчого відділу УПА. За територіальним походженням документи надають інформацію про адміністративну одиницю ОУН(б) – край «Північно-Західні українські землі» (ПЗУЗ), а саме про Воєнні округи (ВО) «Богун», «Заграва», «Турів».

Документів наказового характеру менше, проте вони краще збереглися. Це дало змогу відразу ідентифікувати частину наказів, порівнявши їх з опублікованими джерелами в «Літописі УПА». Це «Наказ командирам та комендантам у справах прикріплення коней», «Наказ організаційно-мобілізаційним референтам у справі збирання зброї», «Наказ командирам груп і комендантам ВО у справах надсилання людей до старшинської школи, військових вишколів, надання відпусток та збереження військової таємниці», «Наказ у справах призначень та обов'язків призначених», «Наказ референтам про поділ структури СБ на два відділи та про їхні функції», «Правильник господарчого референта “Зубатого” працівникам запілля про роботу жіночої організації Червоного Хреста»,

«Інструкція господарчого референта “Зубатого” господарникам ВО 002 у справі випікання хліба», «Наказ референта господарчого відділу Української повстанської армії про форму одягу», «Правильник № 02 про норму видачі продуктів на одну особу» [8; 9; 12, 38–422; 16–21; 26]. Документи «Наказ командирам та комендантам у справах прикріплення коней», «Наказ організаційно-мобілізаційним референтам у справі збирання зброї», «Наказ у справах призначень та обов’язків призначених» мають суто організаційний та підготовчий характер. Ці три накази підписав «Еней» (Петро Олійник), який на той момент був командиром ВО «Богун». Судячи з усього, це копії наказів, які використовувались для поширення серед підрозділів Воєнної округи, бо в «Літописі УПА» зазначено, що на документах із Державного архіву Рівненської області, які стали джерелом публікації, були печатки, що засвідчує їхню оригінальність, на відміну від документів «Архіву», де помітні лише зроблені від руки підписи «Енея».

Наказ щодо припису коней вказує на необхідність комплектування військових кіньми, виділяючи окремо потреби сотень, чот, підрозділів зв’язку, жандармерії. Наказ про збір зброї зобов’язує до збору визначеної кількості автоматів, пістолетів, гранат. У наказі підкреслено особливу важливість його виконання, адже в останніх двох пунктах ідеться про контроль і покарання за порушення: «4. Контролю за виконанням наказом доручаю СБ. 5. За невиконання повищого наказу винні відповідатимуть перед революційним судом УПА», чого не зустрічається в інших джерелах «Архіву» [12, 328; 19]. «Наказ командирам груп і комендантам ВО у справах надсилання людей до старшинської школи, військових вишколів, надання відпусток та збереження військової таємниці» надає відомості щодо набору майбутніх офіцерів до старшинської школи. Головним критерієм відбору вважався досвід служби в будь-якій регулярній армії: «Для доповнення школи старшин вислати до 7 днів від одержання наказу по 15 підстаршин з польської або інших армій» [12, 38]. У документі привертає увагу пункт 5, де наказано не видавати відпусток військовим без поважної причини. Імовірно, йдеться про кандидатів до старшинської школи, які до того ж були цінними кадрами серед повстанців, з огляду на недостатню кількість офіцерського складу, що могло бути одним із мотивів такого пункту наказу. Але як основну причину зазначають відчутні проблеми з просоченням інформації, на що прямо вказано як на головну підставу ненадання відпусток: «Забороняється подавати які-небудь відпустки. Лише в наглих випадках, коли умотивована конечність, можна на коротко відпустити військовика додому. Але тут може іти військовик тільки морально сильний і вироблений. Уважати, що військовики, що ідуть на відпустки, не вміють задержувати військової тайни і розповідають про все, про що можна і не можна» [11, 39; 20].

Наступний документ – «Наказ у справах призначень та обов’язків призначених» – доводить до відома про нові призначення у «Групі Енея» (ВО «Богун») та відповідні функціональні обов’язки: «Інспектором збройних сил УПА – групи

Енея – назначаю командира Юрка. Він має контроль над військом і над самообороною ВО. ... Контролю над землянками і криївками у ВО – доручаю другові Каменеві» [12, 329].

Такі джерела, як «Правильник господарчого референта “Зубатого” працівникам запілля про роботу жіночої організації Червоного Хреста» та «Інструкція господарчого референта “Зубатого” господарникам ВО 002 у справі випікання хліба», що, власне, були видані “Зубатим” (Антоном Морозом), допомагають скласти уявлення про господарське життя в УПА. Перший документ мав на меті чітко визначення повноважень та обов’язків Українського Червоного Хреста (УЧХ), бо, можливо, була організаційна плутанина з Господарчою референтурою ОУН, на що може вказувати передмова до інструкції: «Згідно розпорядження проводу для усунення тих недотягнень, які зайшли в господарці УПА, і для урегулювання співпраці з жіночою організацією Червоного Хреста в господарській ділянці розмежовується співпраця в слідуєчий спосіб...» [12, 97].

Наступна інструкція – ознайомлює з настановами щодо випікання хліба й адресована запіллю ВО «Богун», однією з назв якої було «002». Важливо вказати причини появи інструкції: «А це тому, що печення хліба вважається звичайною річчю, і особливої уваги ніхто не звертає», «Господині часто ставляться до печіння хліба для нашої господарки неприхильно і відбувають те печиво будь-як» [9; 12, 98–99]. Читаючи документ, можна припустити, що населення, яке займалося цією роботою, було недостатньо освічене чи мотивоване або все разом. Також у джерелі звернуто увагу на причини неефективного використання борошна при випіканні хліба, навіть із певним науковим обґрунтуванням: «Хліб є дуже цінним продуктом, а що ми цей продукт обезцінюємо і марнуємо – то лише тому, що його забагато маємо, але мусимо бути приготовлені до того, що кожний кусник хліба буде важити на нашому життю. Ми видаємо муку господарникам, які печуть з тої муки хліб, але часто з того печива виходить такий хліб, що більша його половина йде до цебра, а стрільці недоїдають або мусять брати більше норми. Крім того, недопечений хліб в шлунку збивається в ключки, не використовується як слід організмом і від’ємно впливає на здоровля людини – і в той спосіб марнується мука» [12, 99]. Крім того, вказується на проблему відсутності уніфікованої системи обліку мінімально необхідної кількості випеченого хліба: «Змушений ще звернути увагу господарникам, що при печенню хліба не скрізь ведеться облік прип’юку. На хліб видається мука – але скільки виходить хліба і скільки має вийти, більшість того не контролює, а часами і не знають, як то контролювати. Для того, щоби усунути недотягнення з прип’юком хліба, подаю найнижчу норму прип’юку, а саме: з 100 кг муки має вийти найменше 130 кг печеного доброго хліба» [12, 100].

На прикладі цієї інструкції, незважаючи на добру організованість і певний досвід, простежується процес дальшого злагодження господарських служб УПА впродовж 1943 р. як відповідь на різні виклики. «Наказ референтам про поділ

структури СБ на два відділи та про їхні функції» відповідно до назви надає відомості про оновлення структури Служби безпеки (СБ) ОУН і про дальші повноваження та функції відділів. Імовірно, це було пов'язано як із конспірацією, щоб приховати структуру СБ від радянських спецслужб, так і з постійним пошуком ефективної системи управління. Згідно із джерелом, СБ повинна була мати два відділи: розвідчо-інформаційний та поліційно-виконавчий. Крім того, в наказі подано зразки звітів, які регулярно слід надсилати керівництву. Варто відзначити увагу СБ до потреби включати у склад розвідників представників усіх груп населення: «В склад справового звена розвідчо-інформаційного відділу ВН і ВР мусить увійти щонайменше одна жінка. Жінка може стати також шефом розвідчо-інформаційного відділу, якщо своєю відданістю і спритністю в праці на цей пост надається. [...] Сітку розвідчо-інформаційного відділу розбудувати аж до станиць. До цієї праці стягнути муштин і жінок. Великі резерви кадрів до цієї праці знаходяться між юнацтвом, тому на юнацтво звернути пильну увагу» [12, 420]. Своєю чергою, «Наказ референта господарчого відділу Української повстанської армії про форму одягу» звертає увагу на культуру зовнішнього вигляду українських повстанців. Незважаючи на брак військової форми, в УПА відбувалась активна робота з її уніфікації: як трофейних військових комплектів, так і домашнього одягу, який перешивали на військовий кшталт. Відповідно невиконання вимог наказу вело до покарання. Це, безперечно, є одним зі спростувань радянської тези про «націоналістичні банди». У тому ж таки документі згадано і про цивільне населення, якому забороняється носити будь-яку військову форму, вочевидь, для уникнення дезорієнтації військових УПА. «Правильник № 02 про норму видачі продуктів на одну особу» дає уявлення про розподіл харчів між повстанцями та склад їхнього раціону станом на грудень 1943 р.

Звітні документи менш збережені й представлені у вигляді невеликих фрагментів, які переважно дають змогу дізнатися лише про походження джерела та регіон, де його було створено. Закономірно, у звітах велика увага приділяється перебігу бойових дій між УПА та різними ворожими військовими формуваннями, серед яких зустрічається навіть Українська народно-революційна армія (УНРА). В одному зі звітів наведено опис такого випадку: «...ця банда, що прибула в село, ограбила наших... Після провірення справи, виявилось, що село ... недобитки бульби, які виступають під маскою червоних... До цього признався один... наступного дня переловили» [4]. Тобто документ повідомляє про приборкання бульбівців через крадіжки в місцевого населення, які вони вчиняли, видаючи себе за радянських партизанів. Трапляється у звіті й таке словосполучення, як «недобитки бульби», що свідчить про як мінімум неприязне ставлення до прихильників Бульби-Боровця та про безкомпромісність бандерівців щодо конкурентів, які претендували на керівну роль в українському визвольному русі, адже за першої можливості збройні загони мельниківців та «Поліської Січі» Бульби-Боровця, які відповідно орієнтувалися на ОУН(м) та уряд УНР у вигнанні, роззброюва-

лися чи підпорядковувались УПА. Документ описує події 10–22 вересня 1943 р., тож ідеться про процес розформування УНРА як цілісної військової формації та розгром її окремих підрозділів, які не перейшли до складу УПА. Здебільшого документи є машинописними, але існує звіт під назвою «Додаток ... до інформації», писаний від руки [3]. Текстом заповнено обидві сторони аркуша, а отже, можна припустити, що його написання мало терміновий характер або відбувалося в умовах обмежених ресурсів. На жаль, багато інформації із цього документа не можна отримати через його фрагментарність. Є змога роздивитися лише окремі назви (наприклад, «Дубенщина», «Радивілів», «Вишневіці», «Крем'яничина»), що, ймовірно, свідчить про опис Дубенського надрайону ВО «Богун». Є також фрагмент рукописного звіту з описом ситуації в м. Звягель [6]. Крім того, наявні машинописні документи з рукописними коментарями. В одному зі звітів присутній коментар: «Друже Комендант! Цей звіт не повний, тому що не поступили звіти з надрайонів. Як відомо, що деякі терени були тоді окуповані німаками. Надішлю додатково. С. У. Г. С. 15.9.43. Корній» [5]. З огляду на псевдо можна припустити, що звіт був складений СБ, адже «Корній» – це працівник референтури СБ ВО «Богун» Микола Кравчук. Тобто за допомогою таких коментарів надавалися додаткові роз'яснення, певна актуальна інформація стосовно конкретних територій тощо.

Вартий уваги також список розстріляних, наведений, ймовірно, як додаток до звіту, де зазначено прізвища людей, страчених нацистами в м. Рівне 15 жовтня 1943 р. задля відплати за дії радянського диверсанта Миколи Кузнецова, який улаштував у місті замах на провідних нацистських чиновників [29]. Особливістю діяльності його диверсійної групи було підкидання на місцях замахів підробних документів, які вказували на причетність ОУН чи УПА. Ймовірно, через це список міг опинитись у повстанських документах. Як у більшості подібних випадків, нацисти й тут використали «принцип колективної відповідальності», приділяючи більшу увагу залякуванню населення, ніж розслідуванням. У відновленій частині документа наведено список із 27 прізвищ, але було встановлено, що насправді за день окупанти знищили 106 жителів м. Рівне, які вже на той час перебували в місцевій в'язниці як заручники. Оскільки в документі прізвища подано не за алфавітним порядком, важко встановити, чи там початково зазначили всіх 106 осіб. Більшість розстріляних були представниками тамтешньої інтелігенції та членами їхніх сімей. Останки цих людей були поховані в урочищі Видумка (сучасна вул. Степана Бандери, м. Рівне). Загалом за два дні, 15 жовтня та 19 листопада 1943 р., всі бранці Рівненської в'язниці були страчені. Уперше цей список із передмовою місцевого дослідника Йосипа Пацули опублікували в 1994 р. рівненські газети «Волинь» та «Сім днів» [14].

До окремої підгрупи можна зарахувати інструкції від «Шведа» – господарчого референта ВО «Богун» (хоча на документах бачимо напис «Господарчий відділ Рівненської Воєнної Округи»). Головним чином, у них ідеться про необхідні

засоби заготівлі продовольства, їх пересування та облаштування криївок і сховищ. Наприклад, «Рекомендації господарчого відділу Рівненської Воєнної округи («Богун») щодо організації сховищ на території Рівненщини» надають інструкції про кількість необхідного реманенту для побудови криївки та щодо наявності фахівця з такого будівництва [24]. У «додатку до наказу ч. 29/43» «Швед» наголошує на необхідності сортування харчів у сховищах: окремому зберіганні тих, які швидко псуються, й продуктів тривалого зберігання, що також має впливати й на розміщення сховищ та криївок. Тобто мало бути обладнано глибоко законспіровані сховища з продуктами тривалого зберігання та сховища поблизу сіл, куди в разі небезпеки можна спустити продукти, що швидко псуються [25]. Поміж іншого зустрічається один документ – «Розпорядження господарчого відділу Рівненської Воєнної округи («Богун») щодо відгодівельних пунктів на території Рівненщини» – який має санкційний характер [27]. У ньому сказано про відсутність «відгодівельних пунктів» для свійських тварин, виявлену в результаті перевірок. Господарчий ВО нагадує про важливість цієї справи й погрожує винним притягненням до суворої відповідальності, якщо не буде прогресу в облаштуванні таких споруд. На жаль, із джерела не є зрозумілими причини інциденту: диверсія, саботаж чи недбалість. Крім того, «Швед» закликає: «...творіть якнайбільше пунктів відгодівлі птиці та свиней» [27]. Водночас документ дає нагоду вкотре оцінити загальний високий рівень вимог до інфраструктури УПА як армії, що була підпільною і фізично не мала можливості забезпечити собі регулярне постачання продовольства, обладнання, зброї, але чітко структурувала й розподіляла наявні ресурси. Ці вимоги були критично важливими в умовах ведення підпільної боротьби. Кілька документів авторства «Шведа» стосуються саме транспортування різного продовольства, як-от «Наказ господарчого відділу Рівненської Воєнної округи («Богун») щодо транспортування товарів для Української повстанської армії на території Рівненщини», де йдеться про перевезення збіжжя та живої худоби до ВО «Богун» [15].

Окрему підгрупу становлять господарчі звіти, які мають вигляд таблиць і, ймовірно, теж є додатками до певних документів. У таблицях бачимо різні статистичні дані щодо заготівлі для УПА продовольства, одягу, предметів побуту тощо. В одному з документів, під назвою «...запотребування ... групи Енея. План на надрайони», є перелік побутових речей та одягу, серед якого багато жіночого [22]. У цьому звіті йдеться про розподіл речей між надрайонами ВО «Богун», очевидно, для жіночої мережі ОУН або медичного персоналу УЧХ. Звіт був складений Господарською референтурою або референтурою УЧХ, адже їхні обов'язки були частково подібні, зокрема в питаннях постачання. Із заголовка документа можна зрозуміти, що ці речі готувалися також під потреби УПА, бо під словосполученням «група Енея» приховується командування УПА-Північ. Наявний також «Господарчий звіт ... Воєнної Округи за ... жовтень 1943 р.», де зазначено дані щодо заготівлі продуктів та речей у надрайонах ВО «Богун» [7].

У цьому документі, як і в інших Господарчих звітах, усе чітко структуровано, але тут проглядаються ще окремі категорії: промислові товари, аграрний інвентар. В іншому звіті, заголовок якого не зберігся, теж наявні різні категорії: «...олійні культури, городина, окопові рослини, одяг та взуття, військовий реманент»... Тобто заготовляли все: від ложок до бурок. Загалом це не дивно, адже Господарча референтура була непогано організована й виконувала свої обов'язки ретельно. Власне, це одна з тих сильних сторін українських повстанців, які давали їм змогу чинити тривалий опір. Про значну увагу, яку приділяли цій структурі, може свідчити її організація, а саме підреферентури, які мали на меті чіткий розподіл праці в питаннях заготівлі важливих речей. На 1942–1943 рр. вони набули такого вигляду:

- заготівельна (збір продуктів і сировини в населення);
- промислова (переробка продукції та сировини);
- торговельна (продаж і закупівля товарів);
- лісова (ведення лісового господарства);
- земельна (упорядкування земельних відносин);
- бухгалтерія (ведення облікової документації) [13, 199].

Серед наявних джерел присутній фрагмент оунівської газети «Інформатор» за 1 серпня 1943 р. [10]. Із її примірником можна ознайомитися також на сайті «Електронний архів українського визвольного руху» [11]. У «Архіві» збереглися фрагменти лише першої та другої сторінок. На першій сторінці відразу привертає увагу герб Української Народної Республіки (УНР) над заголовком газети, що демонструє прагнення ОУН до правонаступництва українського визвольного руху початку ХХ ст., хоча на той час діяв також уряд УНР в екзилі, з яким націоналісти мали суперечності з ідеологічних питань. Загалом у цьому номері газети в розділах «Наступ союзників на “європейську твердиню”», «Події на фронтах», «Політичні новини» є досить об'єктивний огляд міжнародних відносин та загальної ситуації на театрах бойових дій Другої світової війни. Що ж до опису ситуації в Україні, то в розділі «Вісті з України» присутній як суб'єктивізм, так і певна пропаганда в оцінці подій та сил, які проводять бойові дії на українських етнічних землях. Наприклад, є такі формулювання, як «польські й німецькі бандити», «польські бандити», коли подаються описи партизанської чи контрпартизанської діяльності ворожих військових формувань. Але цікавим бачиться опис одного з пропагандистських наративів румунської окупаційної влади на Буковині щодо залучення українського населення до військових дій на боці країн «осі», очевидно, на тлі військових поразок: «Державна пропаганда вживає всіх засобів, щоб заціпити серед українців переконання, що вони повинні добровільно йти в румунську армію й на фронт, щоб спільно розбити большевиків. А опісля Німеччина й Румунія створять Самостійну Україну під охороною Румунії» [11]. Серед іншого в описі бойових успіхів УПА можна натрапити на таке твердження: «В початках червня У.П.А. роззброїла 12 німців і 60 козаків у Турійську», – де під

словом «козаки» можна розуміти як німецький рядовий склад армії, так і солдатів допоміжних військових формувань у складі Вермахту [11].

Ґрунтуючись на попередніх дослідженнях таких знахідок, можна стверджувати, що значення «Дубенського архіву» є важливим, попри повторюваність документів на тлі раніше опублікованих джерел, адже існує частина документальних матеріалів, що були ідентифіковані не повноцінно, а лише за прив'язкою до певної місцевості чи адміністративної одиниці. Важливо зазначити, що будь-який «повстанський архів» є унікальним, оскільки кожна знахідка має відмінний склад документів, свою регіональну специфіку, будучи продуктом різних підпільних типографій, тож це завжди збільшує перспективи дослідження локальної історії українського визвольного руху.

Джерела та література:

1. «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2017. – 324 с.
2. Війна. Грані / редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, 2018. – 220 с.
3. Додаток до інформації (фрагмент) про бойові дії поблизу м. Радивилів Рівненської області // Фонди НМІУДСВ. – НД-32306.
4. Звіт (Інформація з терену) (фрагмент) про сутички між Українською повстанською армією та Українською народно-революційною армією в Корецькому районі Рівненської області // Фонди НМІУДСВ. – НД-32317.
5. Звіт (фрагмент) про бойові дії між Українською повстанською армією та німецькими, польськими військами біля м. Рівного // Фонди НМІУДСВ. – НД-32322.
6. Звіт (фрагмент) про настрої населення у районі м. Звягеля (Житомирська область) // Фонди НМІУДСВ. – НД-32311.
7. Звіт господарчий (фрагмент) Рівненської Воєнної округи («Богун») про використання продовольства і речей за жовтень 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32337.
8. Інструкція (правильник) № 02 (фрагмент) про норму видачі продуктів на одну особу // Фонди НМІУДСВ. – НД-32289.
9. Інструкція (фрагмент) господарчого референта Воєнної округи «Заграва» господарникам Воєнної округи 002 («Богун») у справі випікання хліба // Фонди НМІУДСВ. – НД-32284.
10. Інформатор. Газета // Фонди НМІУДСВ. – НД-32338.
11. Інформатор. – Ч. 15 (18) // Електронний архів українського визвольного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/viewDoc/2094>. – Назва з екрана.
12. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: німецька окупація. – Книга 2 / Упор. О. Вовк, І. Павленко. – К. – Торонто: Літопис УПА, 1999. – 724 с.
13. Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни // Український визвольний рух: Науковий збірник. – Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – Львів, 2004. – 303 с.
14. На Святвечір варто згадати тих, хто на небі // RvNews.rv.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rvnews.rv.ua/post/view/1515184607-na-svyatvechir-var-to-zgadati-tih-to-na-nebi#>. – Назва з екрана.

15. Наказ (фрагмент) господарчого відділу Рівненської Воєнної округи («Богун») щодо транспортування товарів для Української повстанської армії на території Рівненщини // Фонди НМІУДСВ. – НД-32328.
16. Наказ (фрагмент) референта господарчого відділу Української повстанської армії про форму одягу // Фонди НМІУДСВ. – НД-32282.
17. Наказ (фрагмент) референтам про поділ структури Служби безпеки Організації українських націоналістів на два відділи та їхні функції // Фонди НМІУДСВ. – НД-32273.
18. Наказ № 15 (фрагмент) командирам та комендантам у справах прикріплення коней // Фонди НМІУДСВ. – НД-32276.
19. Наказ № 16 (фрагмент) командира УПА-Північ організаційно-мобілізаційним референтом у справі збирання зброї // Фонди НМІУДСВ. – НД-32277.
20. Наказ № 19 (фрагмент) командирам груп і комендантам Воєнної округи у справах надсилення людей до старшинської школи, військових вишколів, надання відпусток та збереження військової таємниці // Фонди НМІУДСВ. – НД-32279.
21. Наказ № 22 (фрагмент) командування УПА-Північ щодо призначення інспектора збройних сил Української повстанської армії // Фонди НМІУДСВ. – НД-32281.
22. План на заготівлю речей (Запобігання) (фрагмент) Воєнної округи «Богун» (групи «Енея») // Фонди НМІУДСВ. – НД-32335.
23. Повстанські колекції. Спогади / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л. Легасова (кер. проєкту) та ін. – К., 2021. – 264 с.
24. Рекомендації (фрагмент) господарчого відділу Рівненської Воєнної округи («Богун») щодо організації сховищ на території Рівненщини // Фонди НМІУДСВ. – НД-32324.
25. Рекомендації (фрагмент) господарчого відділу Рівненської Воєнної округи («Богун») щодо зберігання продовольства у підземних сховищах на території Рівненщини // Фонди НМІУДСВ. – НД-32329.
26. Рекомендація (Правильник) (фрагмент) господарчого референта Воєнної округи «Заграда» працівникам тилу (запілля) про роботу Жіночої організації Червоного Хреста // Фонди НМІУДСВ. – НД-32283.
27. Розпорядження (фрагмент) господарчого відділу Рівненської Воєнної округи («Богун») щодо відгодівельних пунктів на території Рівненщини // Фонди НМІУДСВ. – НД-32327.
28. Смірнова В. Колекція документів з архіву члена ОУН А. Михалевича: перші результати історико-археографічного опрацювання / Смірнова В. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – 2. – С. 266–291. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2011_2_266.
29. Список (фрагмент) в'язнів, розстріляних у нацистських в'язницях м. Рівне // Фонди НМІУДСВ. – НД-32309.

© *Danylo HREHUL*

REBELLION ARCHIVE FOUND IN DUBNO REGION: ARCHAEOGRAPHIC PRACTICES

The article is devoted to the review of UPA documents that were found by searchers in 2018 near the village of Maidan in the Rivne region and were transferred to the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, where they were restored. The study provides brief information about the recently discovered insurgent archives and draws attention to the increasingly frequent finds of sources from the history of the Ukrainian liberation movement of the 1930s-1950s. Particular attention is paid to the classification of the sources of the "Archive", their significance and the search for counterparts among previously published sources, in particular in the volumes of "Chronicles of the UPA". It has been established that the documents of the "Archive" consist mainly of sources of an order and reporting nature and introduce the activities of the UPA in 1943, namely the work of the Economic Departments of the UPA, the Ukrainian Red Cross, the process of gathering and hiding food, personal belongings, stuff, and other necessary resources in UPA warehouses, etc.

Keywords: UPA, archive, museum, order, orders, reports.

СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

УДК 341.485:355.012](470:477)

© **Олександр ПАСТЕРНАК**

ГЕНОЦИДНА ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

На основі аналізу спеціалізованої літератури, звітів міжнародних організацій та моніторингових груп, результатів вітчизняних і закордонних розслідувань воєнних злочинів Росії на території України, відкритих джерел, а також матеріалів музейної колекції розглянуто особливості й геноцидний характер розв'язаної Росією агресивної війни проти України. Проаналізовано геноцидну риторику РФ щодо України та підбурювання російською державною пропагандою до геноциду. Окреслено характерні риси воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних російською армією в Україні. Акцентовано увагу на відвертому порушенні Росією Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Ключові слова: російсько-українська війна, геноцид, геноцидна риторика, підбурювання до геноциду, Україна, Росія, воєнні злочини, намір, масові вбивства, Музей.

Повномасштабна агресія путінської Росії проти України стала найбільшою та найкривавішою війною на європейському континенті з часів Другої світової війни. Безпрецедентна жорстокість і масштаби брутальних злочинів, скоєних російськими окупантами, змушують не лише українське суспільство та політикум, а й провідних міжнародних правників, політологів, правозахисників та істориків кваліфікувати дії росіян як геноцидні.

На сьогодні парламенти семи країн світу вже визнали злочини Росії в Україні геноцидом українського народу, що є надзвичайно важливим етапом у адвокації питання створення спеціального міжнародного трибуналу для Путіна та військово-політичного керівництва РФ, а також притягнення до відповідальності й покарання всіх причетних до воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних в Україні.

Метою цієї розвідки було дослідити особливості й характерні риси агресивної війни Росії проти України, проаналізувати її геноцидні складники, окреслити наслідки реалізації планомірного знищення української нації як групи.

Згідно з даними Генеральної прокуратури України, на кінець грудня 2022 р. Росія скоїла майже 57 тис. воєнних злочинів [27]. За словами генерального прокурора Андрія Костіна, українські правоохоронці розслідують п'ять кримінальних проваджень щодо геноциду, магістральне – за фактом учинення геноциду українського народу [28].

На сьогодні термін «геноцид» є вкрай політизованим і дуже часто в публічній сфері використовується як синонім масових убивств. Хоча він має абсолютно конкретне визначення. Відповідно до Статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, що була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р., геноцид передбачає «такі дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

а) вбивство членів такої групи;

б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;

с) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, що розраховані на її повне або часткове фізичне знищення;

д) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню серед такої групи;

е) насильницька передача дітей із однієї людської групи до іншої» [5].

Отже, основною відмінністю геноциду від інших воєнних злочинів є наявність спеціального наміру «знищити національні, етнічні, расові чи релігійні групи повністю або частково як такі».

На думку експертів, ці дії можна відрізнити від інших міжнародних злочинів, бо вони чітко демонструють ознаки кампанії переслідування українців як національної групи – політики, спрямованої проти української ідентичності та української державності. Скоєні злочини мають систематичний та повсюдний характер, що є особливістю геноциду [35, 3].

Варто зазначити, що доведення наміру геноциду – надзвичайно складне завдання, насамперед із юридичного погляду. Тож історики та дослідники у сфері Genocide Studies апелюють до відповідних маркерів та індикаторів, притаманних геноцидній політиці, які можна порівняти, поглянувши на геноцидні кейси в історичній ретроспективі.

Геноцидна риторика

Як демонструє історична практика, одним із провісників геноциду є мова ворожнечі. У цьому контексті дуже влучною бачиться теза відомої американської історикині Енн Еплбом про те, що «хоча не кожне використання геноцидної мови ворожнечі веде до геноциду, всім геноцидам передувала геноцидна мова ворожнечі» [3].

Геноцидна риторика Росії щодо України – явище не нове. Протягом останніх півтора десятиліття з вуст представників російського політичного істеблішменту

та в державній російській пропаганді не раз лунали публічні заяви й твердження, які заперечували існування української держави, нації, ідентичності, мови, історії тощо. Ще у 2008 р. на закритому засіданні ради Росія – НАТО Володимир Путін запевняв президента США Джорджа Буша, що «...Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!» [44]. У 2020 р. колишній помічник президента Путіна Владислав Сурков, стверджував, що «України немає. Є українство. Тобто специфічний розумовий розлад [...], нації немає» [48].

У липні 2021 р. Путін опублікував статтю «Про історичну єдність росіян і українців», у якій стверджував, що українці та росіяни – це «один народ, єдине ціле». У візії Путіна «сучасна Україна цілком і повністю є дітям радянської епохи», а «справжній суверенітет України можливий саме в партнерстві з Росією» [43]. Напередодні повномасштабного вторгнення Путін виступив із промовою, в якій укотре зазначив, що «сучасна Україна цілком і повністю була створена Росією, точніше більшовицькою, комуністичною Росією», і що Росія готова показати, «що означає для України справжня декомунізація» [40]. Зрештою, відразу після початку повномасштабної агресії проти України Путін оголосив її «денацифікацію та демілітаризацію» основною метою «спеціальної військової операції» [41]. Дмитро Медведєв, заступник голови Ради безпеки Росії та колишній прем'єр-міністр, у квітні 2022 р. називав українську ідентичність «великим фейком», якого ніколи не існувало в історії і немає зараз [31].

Одним із найбільш поширених проявів наміру геноцидних дій є «дзеркальне звинувачення» (з англ. – *accusation in a mirror*) – техніка підбурювання до геноциду способом звинувачення передбачуваних жертв саме в тих злочинах, які агресор має намір скоїти проти них [6, 15]. Означення таргетованої групи як екзистенційної загрози пояснює насильство проти неї самозахистом і необхідністю. Як історичні приклади можна розглядати звинувачення нацистами євреїв під час Голокосту в прагненні знищити німців, закиди сербських воєначальників на адресу мусульман, німців та хорватів щодо планування «повного знищення сербського народу» під час геноциду в Сребрениці, звинувачення тутсі з боку гуту в намірі ліквідувати останніх під час Геноциду в Руанді [6, 15–16].

У кейсі з Україною можемо бачити прояви дзеркального звинувачення в заявах Путіна, зокрема напередодні та під час оголошення «спеціальної військової операції»: «Її мета [СВО] – захист людей, які протягом восьми років зазнають знущань, геноциду від київського режиму. І для цього ми будемо прагнути демілітаризації та денацифікації України, а також віддати під суд тих, хто скоїв численні криваві злочини проти мирних жителів, зокрема і громадян Російської Федерації» [41].

Чи не найважливіший вплив на підготовку російської аудиторії до скоєння чи схвалення злочинів відіграла державна пропаганда, яка щодня рясніє безліччю

відвертих закликів до масового насильства та вбивств. Як приклад можемо навести деякі з них.

Ведучий російського державного телеканалу RT Антон Красовський під час ефіру з російським письменником Сергієм Лук'яненком, який розповів, як у 1980 р. потрапив на Закарпаття й чув від українських дітей, що «Україну окупували москалі», закликав «ось просто топити таких дітей, топити, просто в Тисині... Просто в цю смерекову хату забивати й палити» [14].

Військовий кореспондент і російський найманець Владлен Татарський, ведучи стрим із Георгіївської зали Кремля, де 30 вересня Путін заявив про анексію чотирьох областей України, зазначав: «Усіх переможемо! Усіх уб'ємо! Усіх, кого треба, пограбуємо! Усе буде як ми любимо! Давайте, з Богом!» [4].

Ведучий «Радио “Комсомольская правда”» Сергій Мардан, говорячи про мелітопольських учителів, які в окупації відмовилися виходити на роботу, закликав «улаштувати такий невеликий локальний запорізький ГУЛАГ, акуратненський такий. У степу, під палючим сонцем, для вчителів, які поки що ще не навчилися нашу прекрасну батьківщину любити» [52].

Депутат Держдуми РФ Олексій Журавльов в ефірі російського державного каналу «Росія 1» стверджував, що «ці 2 мільйони людей мають або виїхати з України, або мають бути денацифіковані, тобто знищені» [1].

Одним із найбільш артикульованих російських «посібників з геноциду», як її влучно назвав Тімоті Снайдер, стала стаття російського політтехнолога Тимофія Сергєйцева «Що Росія має зробити з Україною» [21; 47]. Опублікований на сайті російського державного агентства новин «РИА Новости» через два дні після виходу російських військ із м. Буча, текст статті закликає до цілковитого знищення української державності та української нації як такої.

Серед основних тез автора:

- українці позиціонуються як «пасивні пособники нацистської влади»;
- саме розуміння «українства» прирівнюється до «нацизму»;
- після перемоги російської армії передбачено знищення української державності, створення на території України низки «народних республік», повністю підконтрольних Росії;
- українські еліти повинні бути фізично ліквідовані, оскільки перевиховання є неможливим;
- знищення всіх українських військових та силових структур;
- дальша денацифікація передбачає перевиховання українців способом жорсткої цензури в політичній, культурній та освітній сферах;
- терор проти місцевого населення – створення «народних міліцій», репресії проти супротивників окупаційної влади, примусові роботи для населення;
- заборона самої назви «Україна»;
- «денацифікація» передбачає деукраїнізацію та деєвропеїзацію;

- кінцевий етап – остаточна асиміляція українців та інтеграція України в «російську цивілізацію» [47].

Дегуманізація

Ще один елемент, який супроводжує геноцид або йому передуює, – це дегуманізація цільової групи. Зазвичай геноцидні дії, особливо заклики до геноциду, передбачають, що злочинці трактують своїх жертв як нелюдей, причому розлюднення набуває різноманітних форм, як-от: «вермінізація» (прирівнювання групи до паразитичних, шкідливих недолюдських створінь, таких як воші чи сарана), «патологізація» (порівняння групи з носіями хвороби), «демонізація» (приписування групі сатанинських чи інших подібних лихих якостей) тощо [10, 431]. Таким чином дегуманізаційні техніки підготовляють аудиторію до потурання насильству чи його вчинення, зображуючи смерть і страждання жертв менш значущими або навіть корисними чи необхідними [6, 13].

Російські ЗМІ дуже активно застосовують ці техніки підбурювання до геноциду, які, на жаль, знаходять досить потужний відгук у внутрішньої аудиторії, а особливо у російських солдатів, які опинившись на українських теренах зі зброєю в руках і заохочувані до насильства, реалізують на практиці засвоєні меседжі офіційної пропаганди РФ [2, 14–15].

Наведемо кілька прикладів розпалювання ненависті та дегуманізаційної риторики в російських ЗМІ.

Володимир Соловйов у ефірі телеканалу «Росія 1» порівнював українців із гельмінтами: «Коли лікар у kota виганяє глисти, то для лікаря це спеціальна операція, для глистів це війна, а для kota це очищення» [15].

Сепаратист Павло Губарев, даючи коментар російському воєнному кореспонденту Юрієві Котенку («Военкор Котенок Z»), описував українців так: «Це російські люди, в яких уселився біс. Ми йдемо не вбивати їх, ми хочемо їх переконати. Але якщо ви не бажаєте, щоб ми вас переконували, ми вас уб'ємо. Хоч мільйон, хоч 5 мільйонів, хоч усіх винищимо, поки ви не зрозумієте, що ви біснудаті й вам треба лікуватися» [16].

Помічник секретаря російської Ради безпеки Олексій Павлов у своїй статті про начебто поширення релігійних сект в Україні, включно із «Церквою Сатани», опублікованій російським виданням «Аргументы и Факты», стверджує, «що з продовженням спеціальної військової операції стає дедалі нагальнішим проведення десатанізації України» [42].

Уже згаданий російський найманець Владлен Татарський під час інтерв'ю з російським пропагандистом Сергієм Марданом зазначав, що «українець – це як хворий росіянин. Це як трансвестит... українець – це російський духовний трансвестит...» [13].

Пропагандистка Маргарита Сімоньян під час ефіру телеканалу «Россия 1» стверджувала: «...ми ж не випадково називаємо їх нацистами... твоя звірська

натура робить тебе нацистом, твоя звірська ненависть і твоя звірська жадоба виривати дітям очі за етнічною ознакою» [29].

Таврування українців як «нацистів» уже саме собою є дегуманізаторським твердженням. Адже використання термінів із попередніх історичних епох, а саме Другої світової війни, апелює до сакралізованих у російському соціумі елементів інструменталізованого й гіпертрофованого міфу про «Велику Вітчизняну війну» та виключної ролі в ній росіян. За останні десятиліття він став чи не основним складником російської історії та ідентичності, набуваючи апологетичних квазірелігійних форм. Тож ідея боротьби з «нацистами» (хоч би як трактували цей термін російські пропагандисти) консолідує російське суспільство й насаджує особистий обов'язок солдатам та мобілізованим, екзистенційно асоціюючи сучасне вторгнення з боротьбою Радянського Союзу проти нацистської Німеччини. Риторика з описом українців як недолудей («зазомбовані», «зі звірячою натурою», «підпорядковані»), хворих чи заражених («сволота», «скверна», «розлад») або як екзистенційної загрози та втілення зла («нацизм», «Гітлер'югенд», «Третій райх») застосовується, щоб зобразити значну частину чи ціле покоління українців як нацистів і смертельних ворогів, перетворюючи їх на легітимну чи необхідну мішень для знищення [2, 1].

Таргетовані групи

Будь-який геноцид передбачає визначення таргетованої групи, яка підлягає повному або частковому знищенню.

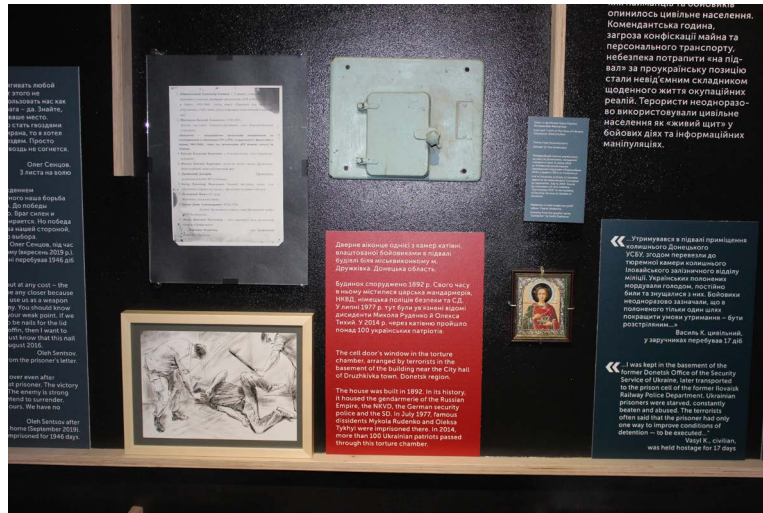
Зважаючи на системність насильницьких дій і враховуючи постійно повторювані поведінкові патерни російських окупантів на захоплених територіях України, логічно твердити про існування загального плану або конкретного наміру знищити українську національну групу принаймні частково. Серед основних таргетованих груп можна виділити такі категорії українського населення, які насамперед підлягають убивству або фізичному насильству:

- колишні військові / учасники АТО / члени ТрО;
- представники місцевої влади;
- чоловіки призовного віку;
- українські активісти / люди з проукраїнською позицією.

Про наявність загального плану знищення може свідчити існування ліквідаційних списків.

Працюючи над вивченням та музеєфікацією російсько-української війни, музейні фахівці підтверджують використання таких списків російськими окупаційними силами та проросійськими сепаратистами ще від початку агресії РФ у 2014 р.

Зокрема, на виставці «Український Схід» було експоновано ліквідаційний список українських активістів Донеччини, складений сепаратистами і знайдений волонтерами громадської ініціативи «Майдан SOS» у будівлі СБУ в м. Слов'янськ (Додаток 1).

1. Добровольський Александр (Сашко). г. Славянск, глава «Просвита», журналист и писатель, восхваляет деятельность ОУН и УПА в Донбассе в период 1941-1943г. Автор книги «Просвита под багнетом», сотрудничает с СБУ, имеет доступ к архивам, очень опасный и идейный враг.
2. Шаповалов Евгений Алексеевич, 24.06.1955г., Депутат пос.совета Алексеево-Дружковки, член Константиновской «Просвиты». «Просвита» – проукраинская организация направленная на популяризацию и героизацию ОУН и УПА, сотрудничала с фашистами в период 1941-1945г., через эту организацию ЦРУ вливает деньги на Украину.
3. Березин Владимир Борисович, г. Константиновка, член «Просвиты», журналист.
4. Фиалко Евгений Борисович, редактор газеты «Наша Дружковка». Очень идейный, пишущий и вредный враг.
5. Диканський Дмитрій, Председатель дружковской ячейки ВО «Свобода».
6. Качур Владимир Васильевич, бывший зав.гороно, сейчас член «Просвиты», перевел все школы г. Дружковки на украинский язык.
7. Островский Павел (22 года), Журналист, учился во Львове.
8. Бальк Денне Александрович, 09.02.1978г., Депутат Дружковского совета, глава Дружковской ячейки БЮТ-Батькивщина.
9. Джуро Василина Евгеньевна – член церковной рады религиозной громады «Добрая весть»
10. Карпенко Владимир, – член Дружковской ячейки ВО «Свобода».

Додаток 1. Ліквідаційний список українських активістів Донеччини. Липень 2014 р.

У списку фігурували переважно члени Національної спілки краєзнавців України з м. Дружківка, Слов'янськ та Костянтинівка, організатори мітингів-протестів проти підвищення комунальних послуг у м. Дружківка, партійні активісти БЮТ, ВО «Свобода». Кожному було дано коротку характеристику з обґрунтуванням ідеологічної «шкідливості». Отже, окупанти та їхні місцеві поплічники розглядали українську ідентичність, проукраїнську позицію та діяльність як небезпечні й такі, що перешкоджають реалізації геополітичного проекту «Новоросії».

А напередодні повномасштабного вторгнення про підготовку росіянами «розстрільних списків» повідомляли й американські високопосадовці. Зокрема, за три дні до інвазії у своєму листі Верховному комісарові ООН з прав людини представники США зазначали, що «російські війська створюють списки ідентифікованих українців, які мають бути вбиті або відправлені в табори після військової окупації» [17].

У травні 2022 р. Національний музей історії України у Другій світовій війні презентував першу виставку в країні й світі про повномасштабну війну Росії проти України. На ній представлено понад 2 тис. автентичних експонатів, зібраних по гарячих слідах командою Музею на місцях запеклих боїв і в щойно визволених населених пунктах Київщини та Чернігівщини від 3 квітня до 6 травня 2022 р.

На виставці експонується карта, передана до Музею Головнокомандувачем Збройних сил України генералом Валерієм Залужним. Її використовувала російська диверсійно-розвідувальна група, що мала діяти в лівобережній частині м. Київ, сприяючи захопленню столиці. На ній позначені головні транспортні комунікації, відділення Національної поліції України в м. Київ та важливі об'єкти [33]. Серед таких локацій – будівля на вул. Маяковського, 29 із підписом «Рада ветеранів». За цією адресою містяться Деснянська районна державна адміністрація, а також низка громадських організацій, зокрема й ветеранських, як-от Київська міська спілка ветеранів АТО Деснянського району. Можна припустити, що у планах окупантів було отримати контроль над документацією районної держадміністрації, зокрема й над списками українських ветеранів, які підлягали фізичній ліквідації (Додаток 2).

Додаток 2. Робоча карта Дарницького району, яку використовували диверсійно-розвідувальні групи. м. Київ. 2022 р.

Низка джерел указує на те, що в м. Буча окупанти страчували людей саме за такими, заздалегідь підготовленими російською розвідкою, списками [8; 37].

Усі ці факти свідчать про наперед визначені дії, себто заплановане фізичне знищення певної групи громадян України, які є носіями або уособленням української ідентичності. Отже, сукупність сконцентрованих звірств, учинених російськими військами проти українців на окупованих Росією територіях, та виокремлення ідентифікованих українців чи лідерів для фізичного знищення свідчать про намір частково знищити українську національну групу, оскільки ці особи репрезентують групу або є критичними для її виживання [2, 29].

Підтвердженням тези може слугувати й офіційна реакція вищого військово-політичного керівництва РФ на оприлюднені факти масових убивств та звірств, скоєних російськими військовими проти цивільного населення на окупованих українських територіях.

В експозиції вже згаданої виставки «Україна – розп'яття» представлені форма і спорядження одного з військовослужбовців 64-ї окремої гвардійської мотострілецької бригади, на прізвище Гісс, знайдені під час музейної експедиції 10 квітня 2022 р. до місць боїв на північних околицях смт Макарів Бучанського району Київської області [36] (Додаток 3).

*Додаток 3. Літня польова куртка військовослужбовця
Збройних сил Російської Федерації Гісса М.В. 2022 р.*

64-та бригада дислокується в Хабаровському краї, і саме вона була одним із підрозділів російської армії, відповідальних за масові вбивства мирного

населення в м. Буча й на Київщині загалом. За два тижні після виходу російських окупаційних сил із-під м. Київ президент Путін присвоїв їй звання «гвардійська» за «масовий героїзм та відвагу, стійкість і мужність, виявлені особовим складом бригади в бойових діях із захисту Вітчизни та державних інтересів», а командир бригади закритим указом президента РФ був удостоєний звання «Герой Росії» [50; 34]. Таким чином керівник держави висловив своє абсолютне схвалення дій російських солдатів, приклад яких мають наслідувати, на його думку, й інші військовослужбовці РФ.

Окрім страт людей, запідозрених у контактах із українськими силовими структурами, вибіркоче переслідування українських лідерів чи активістів із викраденнями та вбивствами є ще одним свідченням наміру частково знищити національну українську групу, оскільки ці особи репрезентують групу або є критичними для її виживання [2, 4].

Масові вбивства та масове насильство

Під час вторгнення російські збройні сили дотримувалися моделі послідовних та повсюдних дій, спрямованих на масові вбивства мирного населення України, застосування тортур і катування під час допитів, що, вочевидь, свідчить, про існування певного наказу й задалегідь розробленого плану.

В усіх цих випадках є один характерний поведінковий патерн, спільний для всіх територій: хоч би куди заходили російські війська, вони розпочинали ретельний пошук проукраїнськи чи антиросійськи настроєних жителів і знищували їх. Чоловіків збирали в населених пунктах і страчували на місці або переводили в інші місця, де їх роздягали й перевіряли на наявність видимих ознак націоналістичних татувань чи будь-яких подібних повідомлень в особистих телефонах і речах [35]. Більшість із них були закатовані, застрелені чи забиті до смерті. Такі самі випадки засвідчено на Сумщині, Чернігівщині та Харківщині. Нині українські правоохоронні органи викривають російські воєнні злочини в м. Херсон. На більшості із цих територій були виявлені катівні зі знаряддями тортур та слідами жорстокого поводження, місця розстрілів без суду та масові поховання [35].

Задокументовані масові вбивства, скоєні в м. Буча, чи не найбільш промовисто засвідчують відповідність певній схемі дій росіян на окупованих територіях. Після відступу їхніх військ національні та міжнародні слідчі задокументували поширені позасудові страти мешканців, з ознаками катувань, убитих із близької відстані, зі зв'язаними руками [2, 18].

Згідно зі звітом правозахисної організації Human Rights Watch, у м. Буча відбувались і публічні страти. Одна з них була проведена перед 40 цивільними особами, яких росіяни змусили бути свідками [24]. Такі діяння додатково становлять акти геноциду згідно зі Статтею II (b), адже вони завдали серйозної шкоди як убитим українцям, так і тим, хто був змушений спостерігати за знищенням чи за жорстоким поводженням із родичем [2, 19].

Убивство великої кількості членів захищеної Конвенцією групи є одним з основних засобів знищення групи, хоча геноцид може бути вчинений також іншими діями, які не мають негайного результату, як-от сексуальне насильство. Масові зґвалтування, включно із груповими, Росія використовує як зброю війни.

Існує безліч доказів того, що на всіх територіях, які тимчасово виявились у руках росіян, жінки, чоловіки й навіть діти зазнавали різних форм сексуального насильства. Повідомлення включають випадки групових зґвалтувань матерів та їхніх дітей, зґвалтування в домівок жертв чи в укриттях, зґвалтування батьків на очах у дітей і навпаки [2, 25–26].

Зґвалтування й сексуальне насильство спричиняють довгострокові фізичні та біологічні травми, що призводять до самогубств, захворювань, що передаються статевим шляхом, і нездатності чи небажання продовжувати рід [2, 25–26]. Російські військові казали українським жінкам і дівчатам, які зазнавали сексуального рабства в підвалі, що «гвалтуватимуть їх, поки їм не перехочеться мати сексуальний контакт із будь-яким чоловіком, аби не дати народити українських дітей» [2, 26]. Отже, зґвалтування під час геноциду є заходом, розрахованим на запобігання дітонародженню серед групи, згідно зі Статтею II (d).

Урбіцид

Під час повномасштабного вторгнення російська армія активно застосовує тактику урбіциду. Це окрема форма масового насильства, що характеризується навмисним знищенням життєво важливої цивільної інфраструктури. При повному ігноруванні міжнародного гуманітарного права урбіцид ґрунтується на логіці колективного покарання, спрямованого проти цивільного населення та побудованої інфраструктури, від якої залежить його життя. Такі кампанії систематичного бомбардування та руйнування можуть залишити міста в цілковитих руїнах, звідки й пішов термін урбіцид – «убивство» міста [19].

Постійно повторювані та цілеспрямовані удари по секторах охорони здоров'я, наприклад лікарнях, пологових будинках, сиротинцях, невибіркове бомбардування житлових районів, військові облоги міст, знищення критичної інфраструктури, енергетики й транспортної системи свідчать про доктрину навмисного завдання шкоди цивільному населенню, яка лежить в основі урбіциду. За мету цих атак навмисно поставлено позбавити мільйони українців доступу до засобів першої необхідності та елементарних складових фізичного існування, що передбачає знищення або доведення до смерті значної частини населення.

Урбіцидальна тактика Росії в найбільш деструктивних формах була реалізована в м. Маріуполь, де, лише за приблизними даними, росіяни вбили понад 22 тис. містян, знищили 50 % житлового фонду та 90 % об'єктів інфраструктури [46]. Музей активно працює над дослідженням цієї теми, ведучи пошук артефактів, які засвідчують злочини російських окупантів. Серед таких унікальних

джерел – маріупольський щоденник восьмирічного Єгора Кравцова «Війна», в якому дитина без відома дорослих описувала невимовні жахи оточення, обстріли та щоденне планомірне нищення півмільйонного міста. У щоденнику Єгор згадує смерть свого дідуся й описує поранення, яких зазнали він та рідні від ворожого обстрілу: «У мене рана на спині, видерта шкіра. У сестри – поранення голови. У мами – видерте м'ясо на руці й дірка в носі». Текст щоденника супроводжується дитячими малюнками обстрілів міста з літаків і танків, військових зі зброєю, загиблих людей та пошкоджених будинків, що палають. Безапеляційним звинуваченням звучать дитячі рядки: «У мене померли два собаки, бабуся Галя та улюблене місто Маріуполь» [54] (Додаток 4).

Додаток 4. Щоденник Єгора Кравцова.
3 квітня 2022 р. (Маріуполь) – 12 червня 2022 р. (Київ).

Родині вдалося вижити, на 100-й день війни виїхати з м. Маріуполь і після проходження фільтрації дістатися через м. Запоріжжя до м. Київ [49].

Фільтрація. Депортація. Асиміляція

Російська агресія проти України спричинила наймасштабнішу з часів Другої світової війни кризу біженців. Близько третини жителів України є переміщеними і становлять близько 14 млн осіб (майже 8 млн тих, хто виїхав за кордон, та близько 6 млн внутрішньо переміщених) [23; 22].

Окремим видом злочину агресора є масштабні примусові переміщення та депортації українців до Росії. За різними оцінками, окупанти депортували від 900 тис. до 1,6 млн українських громадян [7].

Акції переміщення супроводжуються так званою фільтрацією. На окупованих територіях Донецької та Луганської областей окупанти створили понад 20 фільтраційних таборів, де жителів, включно з дітьми, людьми похилого віку та людьми з інвалідністю, перевіряють на зв'язок з українською армією та іншими силовими структурами, а також на «ідеологічну благонадійність» [20, 8–9]. Численні джерела повідомляють, що процес фільтрації супроводжується допитами, катуваннями та позбавленням предметів першої необхідності [20, 23]. Ті, хто не проходить фільтрації, на невизначений термін опиняються в ув'язненні в «ДНР» або зникають безвісти [25]. Окремі джерела вказують і на вбивства під час фільтраційних заходів [32]. Окупанти та їхні пособники вдаються також до розлучення батьків із дітьми, відправляючи останніх до РФ, де на них чекає усиновлення російськими сім'ями [39, 5; 38; 18].

Тож іще однією складовою політики геноцидного характеру, яку проводить Росія, є примусова депортація українських дітей та їх усиновлення в Росії. Експерти стверджують, що це добре спланована стратегія відокремлення дітей від батьків та родин, навіть викрадення їх з українських інтернатів та лікарень, примусове вивезення до Росії для всиновлення. Те саме стосується хлопчиків та дівчаток, які залишилися сиротами внаслідок війни [35]. На жаль, не відомо достеменно, яку кількість дітей було насильно вивезено на територію Росії. За даними, озвученими самими росіянами, РФ депортувала на власну територію від 308 тис. до понад 600 тис. юних українців [45]. Офіс уповноваженого Верховної Ради України з прав людини верифікував перебування на території Росії понад 12 тис. українських дітей, із них орієнтовно 8600 вивезли примусово, що демонструє лише кількість підтверджених випадків [26].

Про планомірність таких акцій із примусової асиміляції свідчить і той факт, що в травні та липні 2022 р. Путіним були підписані укази, які спрощують процес набуття російського громадянства для українців і полегшують усиновлення дітей [51; 53]. Уповноважена президента РФ з прав дитини Марія Львова-Белова особисто усиновила хлопчика із м. Маріуполь [30]. Оперуючи лише відомими фактами, експерти констатують, що з початку повномасштабного вторгнення щонайменше 386 українських дітей з окупованих територій були незаконно усиновлені росіянами [45].

Масштабне переміщення українських неповнолітніх до Росії або підконтрольної їй території може бути рівнозначне «примусовому переміщенню дітей з однієї групи в іншу групу», відповідно до Статті II (e) Конвенції про геноцид, і трактуватися як спеціальний намір знищити першу з них.

Заперечення

Свого часу відомий американський правник і дослідник геноциду Ґрегорі Стентон запропонував концепцію «10 стадій геноциду», яка аналізує події та процеси, які призводять до геноциду, а також може слугувати моделлю для визначення заходів із запобігання йому. Концепція включає такі стадії:

1. Класифікація
2. Символізація
3. Дискримінація
4. Дегуманізація
5. Організація
6. Поляризація
7. Підготовка
8. Переслідування
9. Винищення
10. Заперечення [11]

На думку Стентона, заперечення є завершальним етапом геноциду, який притаманний усім його випадкам. Це один із найпереконливіших показників дальших геноцидних розправ. Виконавці злочину заперечують скоєння будь-яких злочинів і часто звинувачують у тому, що сталося, жертв [11].

У публічному медійному просторі Росія постійно заперечує будь-які злочини, скоєні її армією на території України, при цьому звинувачуючи українську сторону в звірствах, які сама й учинила, на кшталт того, що «українська армія сама обстрілює і вбиває своїх мирних мешканців», «звірства в Бучі – постановка та фейк».

У вересні 2022 р. очолювана Ґрегорі Стентоном неурядова моніторингова організація Genocide Watch оприлюднила звіт, у якому кваліфікувала дії Росії на території України як геноцид, який за класифікацією Стентона перебуває на стадіях: 4. Дегуманізація, 8. Переслідування, 9. Винищення, 10. Заперечення [9].

Підбиваючи підсумок, можемо стверджувати що сукупність систематичних звірств, які чинить російська армія щодо українців, їхні повторюваність, масовість і відповідність одному патерну в поєднанні з поширюваною мовою ненависті, підбурюванням до геноциду з боку представників влади РФ та контрольованих російською державою ЗМІ, що використовують дегуманізаторські форми пропаганди, свідчить про геноцидний характер таких дій і, вочевидь, наявність загального плану, а отже, наміру знищити не тільки українську державність та ідентичність, а й значну частину української національної групи. Тож можна

констатувати, що РФ грубо порушила не тільки чинні норми міжнародного гуманітарного права, а й Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, що ставить 152 держави – підписанти Конвенції – перед юридичним та моральним обов'язком зупинити Росію від скоєння дальших звірств і притягнути до відповідальності та покарати всіх винних у злочинах. Хоча визнання акту геноциду та його юридична кваліфікація є прерогативою міжнародних юридичних інстанцій, таких як Міжнародний кримінальний суд та Міжнародний суд ООН, новітній історичний процес продемонстрував, що світовому співтовариству не вдалося запобігти ще жодному геноциду – хіба що констатувати його вчинення. Тож, на жаль, тривалі дискусії щодо відповідності правових дефініцій і термінів не рятують людських життів. Інколи необхідно просто діяти.

Джерела та література:

1. «Два миллиона украинцев должны быть денацифицированы, то есть уничтожены», – депутат Держдуми РФ Журавльов. Відео // Цензор.НЕТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20221224175333/https://censor.net/ua/video_news/3339879/dva_myllyona_ukrayntsev_doljn_bt_denatsyfytsyrovann_to_est_unychtojen_deputat_derjdumu_rf_juravlov_video. – Назва з екрана.
2. *An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent* // *New Lines Institute for Strategy and Policy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/Ukrainian-Final-Report.pdf>. – Назва з екрана.
3. *Applebaum Anne. Ukraine and the Words That Lead to Mass Murder* // *The Atlantic* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2022/06/ukraine-mass-murder-hate-speech-soviet/629629/>. – Назва з екрана.
4. *Gerashchenko Anton. «всех убьём...» татарский новоиспеченный Шариков* // YouTube [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=2QC6EI_NNKQ. – Назва з екрана.
5. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* // *The United Nations* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf. – Назва з екрана.
6. *Dangerous Speech: A Practical Guide* // *The Dangerous Speech Project* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dangerousspeech.org/wp-content/uploads/2020/08/Dangerous-Speech-A-Practical-Guide.pdf>. – Назва з екрана.
7. *Lederer Edith M. US: Hundreds of thousands of Ukrainians forced to Russia* // *AP NEWS* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-united-states-nations-linda-thomas-greenfield-9fda3a35846a332f593ca50882c472ea>. – Назва з екрана.
8. *Kinetz Erika, Stashevskiy Oleksandr, Stepanenko Vasilisa. How Russian soldiers ran a 'cleansing' operation in Bucha* // *AP NEWS* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://apnews.com/article/bucha-ukraine-war-cleansing-investigation-43e5a9538e9ba68a035756b05028b8b4>. – Назва з екрана.
9. *Genocide Emergency: Russian Aggression and Genocide in Ukraine August 2022* // *Genocidewatch* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.genocidewatch.com/_files/ugd/b3be20_eea90f3cb7fd4c6ca73c59f7d2d89eb1.pdf. – Назва з екрана.

10. Gordon Gregory S. *Speech Along the Atrocity Spectrum* / Gregory S. Gordon // *Georgia Journal of International and Comparative Law*. – University of Georgia School of Law Athens, USA, 2014. – Vol. 42, No. 2. – P. 425–456.
11. Stanton Gregory. *Ten Stages of Genocide* // *Genocidewatch* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.genocidewatch.com/tenstages>. – Назва з екрана.
12. Kottasová Ivana, Ochman Oleksandra. *Ukrainians must endure a brutal 'filtration' process to escape Russian-held territory. Here's what that means* // *CNN* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://edition.cnn.com/2022/05/23/europe/russia-ukraine-filtration-camps-intl-cmd/index.html>. – Назва з екрана.
13. Davis Julia. [Meanwhile in Russia: genocidal denials of the Ukrainian identity from the host and his guest] / Julia Davis // *Twitter* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/JuliaDavisNews/status/1584365167176871936>. – Назва з екрана.
14. Davis Julia. [Meanwhile on Russia's state-funded RT, director of broadcasting Anton Krasovsky suggests drowning or burning Ukrainian children, makes hideous comments about] / Julia Davis // *Twitter* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/JuliaDavisNews/status/1584054018145685504>. – Назва з екрана.
15. Davis Julia. [More genocidal rhetoric on Russian state TV: hosts and pundits repeatedly assert that Ukraine no longer exists] / Julia Davis // *Twitter* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/JuliaDavisNews/status/1549381189336711169>. – Назва з екрана.
16. Davis Julia. [Pavel Gubarev, Russia's "DPR" figure in Donetsk, states their intent towards Ukrainians] / Julia Davis // *Twitter* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://twitter.com/juliadavisnews/status/1579820810751324160>. – Назва з екрана.
17. Read: U.S. letter to the U.N. alleging Russia is planning human rights abuses in Ukraine // *Washington Post* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/context/read-u-s-letter-to-the-u-n-alleging-russia-is-planning-human-rights-abuses-inukraine/93a8d6a1-5b44-4ae8-89e5-cd5d328dd150/>. – Назва з екрана.
18. *Reports of Russian Federation Forces Putting Ukrainian Civilians in 'Filtration' Camps Must Be Investigated, Senior Officials Tell Security Council – Ukraine* // *ОСНА* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reliefweb.int/report/ukraine/reports-russian-federation-forces-putting-ukrainian-civilians-filtration-camps-must-be-investigated-senior-officials-tell-security-council>. – Назва з екрана.
19. *Russia's Campaign of Urbicide in Ukraine* // *New Lines Institute for Strategy and Policy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newlinesinstitute.org/power-vacuum/russias-campaign-of-urbicide-in-ukraine>. – Назва з екрана.
20. *System of Filtration: Mapping Russia's Detention Operations in Donetsk Oblast. 25 August 2022* // *Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health: New Haven* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/7d1c90eb89d3446f9e708b87b69ad0d8/data>. – Назва з екрана.
21. Snyder Timothy. *Russia's genocide handbook* // *Substack: Thinking about...* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://snyder.substack.com/p/russias-genocide-handbook>. – Назва з екрана.
22. *Ukraine – Internal Displacement Report – General Population Survey Round 11 (25 November – 5 December 2022)* // *International Organization for Migration* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine---internal-displacement-report---general-population-survey-round-11-25-november-5>. – Назва з екрана.
23. *Ukraine Refugee Situation* // *UNHCR* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>. – Назва з екрана.
24. *Ukraine: Apparent War Crimes in Russia-Controlled Areas* // *Human Rights Watch* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.hrw.org/news/2022/04/03/ukraine-apparent-war-crimes-russia-controlled-areas>. – Назва з екрана.

25. *We Had No Choice* // Human Rights Watch [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians#_ftn68. – Назва з екрана.
26. В Україну повернули 16-річного хлопця, якого вивезли до Росії і там «усиновили», – омбудсмен // Громадське телебачення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/v-ukrayinu-povernuli-16-richnogo-hlorcu-a-yakogo-vivezli-i-rosiyu-i-tam-usinovili-otbudsmen>. – Назва з екрана.
27. Вебсайт Офісу Генерального прокурора [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gp.gov.ua/>. – Назва з екрана.
28. Генпрокурор: «Ми зафіксували понад 300 фактів, які належать до визначення геноциду, відкрито п'ять проваджень» // Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/general/869203.html>. – Назва з екрана.
29. Дегуманізація і постійне повторення: як працюють ключові напрямки роспропаганди? // Громадське радіо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.radio/podcasts/myslennia-bazova-funktsiia/1061709>. – Назва з екрана.
30. Дитяча уповноважена РФ усиновила незаконно вивезену з України дитину // ZMINA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zmina.info/news/dytuacha-upovnovazhena-rf-usunovulya-nezakonno-vuvezenu-z-ukrayinu-dytynu/>. – Назва з екрана.
31. Медведев Дмитрий. [О фейках и настоящей истории] / Дмитрий Медведев // Telegram [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://t.me/medvedev_telegram/34. – Назва з екрана.
32. Жахи російської «фільтрації» українців: жорсткі катування і побиття чоловіків і жінок // BBC News Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61824321>. – Назва з екрана.
33. Карта робоча диверсійно-розвідувальних груп Дарницького району м. Київ // Фонди НМІУДСВ. – Д-74764. – КН-283205.
34. Командира російської бригади, яка вбивала в Бучі, підвищили у званні // LIGA.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.liga.net/ua/all/news/komandira-rossiyskoj-brigady-kotoraya-ubivala-v-buche-povyssili-v-zvanii>. – Назва з екрана.
35. Костін А. Світ не повинен заплющувати очі на намір вчинення геноциду // International Bar Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ibanet.org/document?id=IBA-Global-Insight-article-Ukraine-Prosecutor-General-Andriy-Kostin-Dec2022-UKRAINIAN>. – Назва з екрана.
36. Куртка літня польова військовослужбовця Збройних сил Російської Федерації Гісса М.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-283910.
37. Кучерявець М. «Окупанти в Бучі вбивали мирних людей за списками», – мер // РБК-Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/okupanty-buche-ubivali-mirnyh-lyudey-spiskam-1651065133.html>. – Назва з екрана.
38. Навіщоросіяни вивозять українських дітей і як їх повернути // BBC News Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63787575>. – Назва з екрана.
39. Немов по етапу. Незаконне вивезення та насильство проти цивільних в Україні під час російської «фільтрації» // Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eurasia.amnesty.org/wp-content/uploads/2022/11/eur-5061362022-ukr-esrecs.pdf>. – Назва з екрана.
40. Обращение Президента Российской Федерации // Администрация Президента России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20221216122458/http://kremlin.ru/events/president/news/67828>. – Назва з екрана.

41. *Обращение Президента Российской Федерации // Администрация Президента России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20221224212114/http://kremlin.ru/events/president/news/67843>. – Назва з екрана.*
42. *Павлов А. Что варят в «ведьмином котле». На Украине набрали силу неоязыческие культы // AiF [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://web.archive.org/web/20221220092420/https://aif.ru/society/religion/chto_varyat_v_vedminom_kotle_na_ukraine_nabrali_silu_neoyazycheskie_kulty. – Назва з екрана.*
43. *Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев // Администрация Президента России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20221220093055/http://kremlin.ru/events/president/news/66181>. – Назва з екрана.*
44. *Путін – Бушу: «Україна – це не держава» // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/>. – Назва з екрана.*
45. *Росіяни незаконно всиновили щонайменше 386 українських дітей: як відбувається геноцид і хто його очолює // ZMINA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zmina.info/articles/rosiyanu-nezakonno-vsynovyly-shhonaajmenshe-386-ukrayinskyh-ditej-yak-vidbuvayetsya-genoczyd-i-hto-jogo-ocholyuye/>. – Назва з екрана.*
46. *Русик Л. Проект «Mariupol Reborn»: скільки втрачено та який план відродження Маріуполя // Суспільне Новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/314628-mariupol-reborn-plan-vidrozdenna-mariupola-u-kievi-prezentivali-strategiu-vidbudovi-mista-marii>. – Назва з екрана.*
47. *Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной // РИА Новости [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20221220092720/https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>. – Назва з екрана.*
48. *Сурков: мне интересно действовать против реальности // Актуальные комментарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20221107225357/https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html>. – Назва з екрана.*
49. *Тепер це головний спогад про рідне місто та померлого дідуся. 9-річний маріуполець хоче поновити записи свого щоденника у Києві // Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-shchodennyk-mariupoltsya-yehora-kravtsova/31896575.html>. – Назва з екрана.*
50. *Указ Президента Российской Федерации от 18.04.2022 № 215 // Официальный интернет-портал правовой информации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20221222084427/http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202204180025>. – Назва з екрана.*
51. *Указ Президента Российской Федерации от 30.05.2022 № 330 // Официальный интернет-портал правовой информации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205300008>. – Назва з екрана.*
52. *УНИАН – новости Украины [Окупанты в Мелитополе призвали устроить ГУЛАГ для тех, кто не любит Россию] / УНИАН – новости Украины // Telegram [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://t.me/unianet/67189>. – Назва з екрана.*
53. *Федеральный закон от 14.07.2022 № 294-ФЗ // Официальный интернет-портал правовой информации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202207140030>. – Назва з екрана.*
54. *Щоденник Єгора Кравцова 3 квітня 2022 р. (Маріуполь) – 12 червня 2022 р. (Київ) // Фонди НМІУДСВ. – Акт № 67 від 11.07.2022.*

© *Oleksandr PASTERNAK*

RUSSIA'S GENOCIDAL WAR AGAINST UKRAINE

The article highlights the specific character and genocidal nature of Russia's aggressive war against Ukraine. The research is based on the analysis of special literature, reports of international organizations and monitoring groups, results of Ukrainian and foreign investigations of Russian war crimes on the territory of Ukraine, open sources and materials from the museum collection. The study indicates genocidal rhetoric of the Russian Federation and incitement to genocide by Russian state propaganda. The characteristic features of war crimes and crimes against humanity committed by the Russian army in Ukraine are specified. Attention is focused on Russia's open violation of Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, genocide, genocidal rhetoric, incitement to genocide, Ukraine, Russia, war crimes, intent, mass murders, Museum.*

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

УДК 37.036.5

© *Любава СИДОРЕНКО*

ПРОПАГУВАННЯ ГЕРОЇЗМУ ТА МУЖНОСТІ В РОБОТІ КЛУБУ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ ЯК СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Проаналізовано проблему пропагування героїзму та мужності захисників України способом культурологічних заходів, актуалізовану досвідом проведення ООС (АТО). Особливу увагу приділено розгляду суті національно-патріотичного виховання військовослужбовців ЗС України як складової загального виховного процесу. Зроблено висновок щодо важливої ролі різноманітних форм культурологічної роботи у клубі військової частини, спрямованих на пропаганду мужності й героїзму захисників України, формування військово-професійних якостей військовослужбовців.

Ключові слова: *пропагування героїзму та мужності, національно-патріотичне виховання, культурологічна робота, Збройні сили України, клуб військової частини.*

Відновлення положень Конституції України, процеси реформування, розвитку ЗС України у зв'язку з нинішніми подіями в державі зумовлюють необхідність посилення виховного впливу на особовий склад частин та підрозділів, поваги до українських традицій і духовних цінностей, формування в особового складу національної свідомості, підвищення рівня культури, вироблення високих морально-бойових якостей, морально-психологічної готовності до захисту Батьківщини. Адже саме це допомагає кожному військовослужбовцю зберігати свою бойову готовність.

Досвід проведення ООС (АТО) на сході нашої держави актуалізував проблему пропагування героїзму та мужності захисників України. Це цілеспрямований процес, що є важливою складовою формування особистості військовослужбовця ЗС України як громадянина із сильною патріотичною свідомістю,

почуттям вірності й любові до Батьківщини, здатного до виконання бойових завдань із захисту національних інтересів, цілісності та незалежності України.

Клуб військової частини виступає осередком виховних, культурологічних та дозвільних заходів для військовослужбовців ЗС України. Тому слід зазначити, що робота клубів військових частин є необхідною не лише в пункті постійної дислокації, а й на теренах збройного конфлікту з метою вшанування мужності та героїзму, бойового подвигу захисників незалежності й територіальної цілісності України, збереження та розвитку національних військових традицій і звичаїв українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу в суспільстві, підтримання морально-психологічного стану способом проведення культурно-мистецьких заходів, задоволення культурних потреб військовослужбовців через творчу реалізацію, зняття негативних емоційних наслідків, можливих посттравматичних психічних розладів, підвищення рівня духовного збагачення тощо. Тобто пропагування мужності й героїзму військовослужбовців способом культурологічних заходів та національно-патріотичного виховання є одним із найважливіших завдань начальника клубу військової частини та інших посадових осіб.

Серед науковців, які досліджували організацію культурологічної роботи у війську, слід назвати Е. Кирпича, І. Подобіда, Б. Комського, В. Ремізова, О. Бойка. Сьогодні в більшості випадків твердження названих авторів потребують певних коригувань та переосмислень. Опосередковано проблему організації культурологічної роботи у військах досліджували М. Козирев, В. Темко, В. Кожевников, Я. Романовський, І. Автушенко, Л. Сидоренко та ін. Але проблема формування системи виховання воїна культурологічними засобами в Україні залишається все ще не цілком вивченою. Потребують глибшого узагальнення історичний досвід, проблеми його трансформації в практиці сьогодення, розвиток новітніх форм і методів роботи клубу військової частини щодо пропагування героїзму та мужності захисників України (на досвіді ООС (АТО)).

Національно-патріотичне виховання особового складу ЗС України як складова загального виховного процесу є «системною та цілеспрямованою діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, органів військового управління, а також громадських організацій патріотичного спрямування з формування високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй Вітчизні, готовності до виконання конституційного обов'язку щодо її захисту» [1, 208]. Патріотичне виховання передбачає формування у громадян відповідного комплексу особистісних якостей, соціально значущих мотивів поведінки, гармонійного поєднання державних та особистих інтересів, подолання негативних процесів і явищ у ЗС України.

До головних завдань національно-патріотичного виховання у ЗС України належать формування й розвиток патріотичної свідомості та світогляду

українського військовослужбовця. У змісті національно-патріотичного виховання особового складу має бути враховано:

- відповідність соціальному замовленню українського суспільства, призначенню ЗС України та вимогам, які висуваються до патріотичної вихованості особового складу;
- націленість на здійснення головної мети національно-патріотичного виховання – формування й розвиток патріотично настроєної, всебічно та гармонійно розвинутої особистості військовослужбовця-громадянина й патріота України;
- сучасні національні, загальнолюдські та військові цінності, ідеали;
- наявність зв'язку теорії з військовою практикою, забезпечуваність загальної підготовки психіки вихованця до складних умов сучасної війни;
- відповідність духовним і фізичним можливостям вихованців;
- сприяння єдності виховання, навчання, розвитку, психологічної підготовки і самовдосконалення військовослужбовців;
- реальні можливості, потреби та особливості конкретних видів ЗС України (родів військ), військових частин і підрозділів, окремих військовослужбовців тощо.

Національно-патріотичне виховання, зокрема й завдяки роботі клубу військової частини, є за своїм змістом важливим елементом процесу комплексного виховання військовослужбовців. Воно полягає у формуванні у військовослужбовців національної свідомості, почуття патріотизму, поваги до Конституції та законів України на засадах духовності й моральності, популяризації духовно-культурної спадщини українського народу, активізації взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, засобів масової інформації та зв'язків з громадськістю, соціальної активності та відповідальності за поставлені завдання, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності й територіальної цілісності України.

Зміст, структуру, стратегію, напрями національно-патріотичного виховання визначено в комплексі різних керівних документів: Наказ ГШ ЗС України № 108 від 28 березня 2017 р. «Про затвердження Інструкції з організації національно-патріотичної підготовки у Збройних Силах України»; Наказ ГШ ЗС України № 445 від 3 листопада 2016 р. «Про затвердження програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2016–2020 роки та перспективного плану реалізації Програми військового виховання у Збройних Силах України на 2016–2020 роки»; Постанова Верховної Ради України № 373–VIII від 12 травня 2015 р. «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді»; Розпорядження Кабінету Міністрів України № 998 від 23 вересня 2015 р. «Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року»; Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» [2–6].

Згідно з Указом Президента України № 286 від 18 травня 2019 р. «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості здійснюється на прикладах героїчної боротьби українського народу за утвердження суверенітету власної держави, ідеалів свободи, соборності, успадкованих, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських січових стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів «Карпатської Січі», Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху. Національно-патріотичне виховання має базуватися також на прикладах мужності й героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013, 2014 рр., Героїв Небесної Сотні, учасників АТО й ООС у Донецькій та Луганській областях, спротиву окупації та анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією [6].

Водночас важливою складовою національно-патріотичного виховання має стати поширення інформації про досягнення наших співвітчизників та їхній внесок у скарбницю світової цивілізації.

Серед проблем національно-патріотичного виховання в указі вказано на:

- брак духовності й моральності в суспільстві;
- наявність істотних відмінностей у системах цінностей, світоглядних орієнтирах груп суспільства, населення певних територій держави, окремих громадян, зумовлених нищенням української духовно-культурної спадщини та історичної пам'яті, розбіжностей в уявленнях про історичне минуле, зокрема про тоталітарну добу, голодомори та політичні репресії;
- незавершеність процесу формування національного мовно-культурного простору, стійкості його ціннісної основи до зовнішнього втручання;
- відсутність єдиної державної інформаційно-просвітницької політики щодо питань організації та висвітлення заходів із національно-патріотичного виховання;
- перетворення інформаційного простору на поле маніпуляцій суспільною свідомістю, продукування ціннісної дезорієнтації [6].

Отже, національно-патріотичне виховання – один з основних напрямів, невід'ємна складова гуманітарної сфери ЗС України. Основна його мета – підготовка самовідданих захисників Вітчизни. Для її досягнення активно використовуються масові форми культурологічної роботи, агітації та пропаганди.

Завданнями національно-патріотичного виховання особового складу в роботі клубу військової частини слід вважати такі:

- утвердження у свідомості військовослужбовців та працівників ЗС України любові до Батьківщини та її ЗС, глибоких патріотичних переконань, поваги до української мови, культури, історичного минулого, національних і бойових традицій, гордості за незалежність України;

- виховання поваги до Конституції та законів України, вимог Військової присяги та статутів, високоморальних і патріотичних норм суспільного життя;
- цілеспрямоване й системне оволодіння особового складу патріотичними знаннями (про Україну та її Збройні сили, національно-історичні й бойові традиції, про свій вид Збройних сил (рід військ), військову частину, їхній бойовий шлях, подвиги та героїзм українців під час захисту Вітчизни тощо);
- формування в особового складу поваги до державних символів – Герба, Прапора, Гімну України – та військових ритуалів і символів;
- протидія викривленню й фальсифікації історії України та її ЗС, турбота про її об'єктивне висвітлення;
- запобігання впливу на особовий склад псевдоцінностей, міжнаціональної ворожнечі, зневаги до людини, пропагування культу насилля, жорстокості, що руйнують духовну сферу воїнів;
- всебічне підвищення соціального статусу і престижу військової служби тощо [6].

Сьогодні в Україні ядром національно-патріотичного виховання стала українська культура з її народними піснями, танцями, святковими обрядами та звичаями, іншими творчими проявами національного життя й національних культурних цінностей, а засобами патріотичного виховання – мова, народна мораль, етика, естетика, родовід, рідна історія, краєзнавство, фольклор, народне мистецтво, народний календар, національна символіка, релігійні виховні традиції, форми й методи української етнопедагогіки.

Виховні можливості різноманітних форм культурологічної роботи у клубі військової частини дуже широкі. Усі вони спрямовані на формування громадських поглядів, переконань і почуттів, а останні визначають поведінку людей у суспільстві. Беручи безпосередню участь у масових заходах (мітинги, публічні акції, тематичні вечори, усні журнали, вечори відпочинку тощо), воїни пізнають, обговорюють і вирішують проблеми службового, морально-етичного й іншого характеру.

У чому ж полягають переваги масових форм роботи у клубі військової частини? По-перше, такі заходи відображають інтереси військовослужбовців, вони є гнучкою і надійною формою зв'язку з масами та цілеспрямованого впливу на них, відрізняються публіцистичністю змісту й форм його прояву, надзвичайною популярністю й доступністю, розраховані на одночасне сприйняття широкою аудиторією певної інформації, пов'язаної з її безпосереднім життєвим досвідом і завданнями. Масові заходи мають на меті викликати й затвердити конкретні судження та мобілізувати військовослужбовців на успішне виконання завдань. По-друге, їм притаманна комплексність використання визнаних військовослужбовцями засобів ідейного та емоційного впливу. По-третє – найбільша

яскравість, видовищність, емоційність. Масові заходи повинні згуртувати військовослужбовців, об'єднати їх, перетворити на колектив, здатний вирішувати поставлені бойові завдання. По-четверте, їх характеризують широке визнання, підтримка.

Ґрунтуються масові заходи на основі загального інтересу до них та безпосередньої участі військовослужбовців у їх проведенні. Це створює умови для використання ініціативи, самодіяльної творчості й ентузіазму воїнів. Завдяки своїм очевидним перевагам масові форми роботи знайшли широке застосування в морально-психологічному та виховному забезпеченні життєдіяльності військ. Вони за своїм характером, призначенням, структурою, складом учасників, методами підготовки й проведення поділяються на:

- суспільно-політичні, присвячені державним святкам, пам'ятним історичним датам, важливим подіям, проблемам внутрішнього й міжнародного значення;
- військово-патріотичні;
- художньо-естетичні тощо.

Окрему групу масових заходів, присвячених пропаганді мужності та героїзму захисників України, які проводяться у клубі військової частини, становлять вечори відпочинку, диспути, зустрічі з ветеранами війни та військової служби, учасниками бойових дій.

Вечори відпочинку можуть відбуватись у різноманітних формах: вечори пісні, музики й танців, ігор та розваг, гумору й сатири, дискотеки тощо. Їх проводять за програмою, яка може включати: видовищні та концертні номери розважального спрямування (жартівливі й ліричні пісні, музичні ексцентрики, мультфільми, фрагменти комедійних фільмів, витівки та пародії тощо); танцювальні відділення; ігри й танцювально-ігрові номери, що сюжетно пов'язані із загальною темою вечора, атракціони, вікторини (хто автор музики й тексту) та конкурси (на найкращого співака або найоригінальніше виконання). Вечори відпочинку повинні бути тематично спрямованими, тобто віддзеркалювати певні значні події з історії України, ЗС України, військової частини тощо.

Диспут – це масовий захід, що здійснюється у формі прилюдної суперечки з актуальних суспільно-політичних, моральних, естетичних, культурних та інших проблем. Диспут проводиться як ґрунтовна наукова розмова, складний процес пошуку істини з метою формування у воїнів переконаності, вироблення норм моралі, високого художнього смаку. Диспут доцільно проводити у складі підрозділу. Це дає змогу вибрати найактуальнішу тему для цього колективу і всебічно підготувати особовий склад до її обговорення. Тема диспуту, що висувається на обговорення, повинна відповідати таким умовам: бути злободенною та суспільно значущою; мати дискусійний характер (наявність різних поглядів на проблему); бути достатньо відомою учасникам; чітко, ясно й конкретно висвітлювати сутність проблеми.

Зустрічі з ветеранами війни та військової служби, учасниками бойових дій проводяться в підрозділах зазвичай: у дні державних свят України, під час підготовки до святкування і власне святкування річниці ЗС України, чергової річниці від дня створення військової частини, у дні складання молодими воїнами Військової присяги, під час вивчення відповідних тем у системі гуманітарної підготовки, при проведенні військово-патріотичних заходів у вихідні (святкові) дні (тематичні вечори й ранки, лекторії та кінолекторії, походи місцями бойової слави, вшанування передових військовослужбовців, відвідування музеїв і кімнат бойової слави тощо; при врученні воїнам зброї та бойової техніки, проведенні мітингів із нагоди початку навчального року та ін.).

Отже, основними вимогами до організації масових заходів щодо пропагування героїзму та мужності захисників України (на досвіді ООС (АТО)) в роботі клубу військової частини є:

- національно-патріотична спрямованість;
- зв'язок із життям, практичною розбудовою незалежної, самостійної, демократичної правової держави, завданнями ЗС України, характером бойової діяльності частин і підрозділів;
- доступність для широкої аудиторії; чіткий ідейно-тематичний задум, композиційна гармонійність;
- поєднання змістовності з емоційною виразністю;
- комплексне використання засобів ідейного та емоційного впливу й технічних засобів пропаганди;
- театралізація більшості масових форм роботи; творчий, зазвичай самодіяльний, характер підготовки;
- активна співучасть усіх присутніх на заході;
- спонукальний характер впливу на кожного учасника й на масу військовослужбовців загалом.

Урахування цих загальних вимог, а також особливостей масових форм культурологічної роботи забезпечує її високу ефективність і дієвість, зокрема й в умовах виконання завдань за призначенням у зоні збройного конфлікту.

З метою розвитку військово-патріотичних якостей військовослужбовців в умовах виконання завдань за призначенням у зоні збройного конфлікту доцільно активніше використовувати такі заходи:

- щоденне інформування про факти патріотичної поведінки, героїчних учинків під час бойових дій;
- навчання особового складу методів самовиховання патріотичних якостей (самопереконавання, самонавіювання, самооцінка, самотренування);
- критичне засудження антиукраїнської пропаганди, роз'яснення хибності інформаційно-пропагандистського впливу противника на наші сили;
- профілактика негативних проявів поведінки, наркоманії, алкоголізму серед військовослужбовців через залучення їх до заходів національно-патріотичного виховання;

- організація самодіяльної художньої творчості в пунктах відновлення боєздатності військових частин;
- виробництво низки художніх та документальних кінофільмів патріотичного спрямування.

У 2014 р. розпочато системну роботу щодо героїзації образу військовослужбовця-захисника ООС у суспільстві через засоби масової інформації, увічнення пам'яті, прославлення, вшанування героїв у військових частинах та за місцем їхнього проживання.

У межах роботи з національно-патріотичного виховання, пропагування мужності, героїчних вчинків особового складу, висвітлення переваг військової служби та увічнення пам'яті військовослужбовців, загиблих під час виконання військового обов'язку в районі проведення ООС (АТО) на території Донецької та Луганської областей, клуб військової частини здійснює такі заходи:

1. Ушанування пам'яті військовослужбовців – героїв ООС (АТО): встановлення почесних дощок, найменування навчальних закладів, найменування вулиць на честь героїв.
2. Увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців: присвоєння почесних імен військовим частинам, бойовим літкам і кораблям.
3. Проведення «Уроків мужності» з військовослужбовцями, з учнями в закладах загальної середньої освіти.
4. Проведення Днів відкритих дверей із залученням представників органів місцевого самоврядування, громадських організацій, Героїв України, учасників ООС (АТО).
5. Проведення всеукраїнських акцій пам'яті, національно-патріотичних проектів, спрямованих на патріотичне виховання молоді.
6. Підготовка матеріалів для системних рубрик про героїчні вчинки особового складу, учасників ООС (АТО) в газетах, журналах, та інших засобах масової інформації.
7. Публікації у друкованих засобах масової інформації, статей, інтерв'ю про проявлення військовослужбовцями героїзму та мужності.
8. Створення відеофільмів, телесюжетів, відеороликів про військовослужбовців-героїв.
9. Створення коміксів, буклетів із метою уславлення героїчних вчинків.
10. Співпраця з місцевими телерадіокомпаніями щодо забезпечення популяризації прикладів проявлення військовослужбовцями прикладів мужності.
11. Проведення комплексу інших інформаційних заходів.
12. Надання методичної та організаційної допомоги громадським об'єднанням та організаціям у проведенні військово-патріотичних заходів.
13. Організація культурно-спортивних заходів, залучення до участі в Іграх нескорених.
14. Культурологічні тренінги духовного розвитку, оздоровчі тренінги.

Особливу увагу в пропаганді мужності захисників слід приділити співпраці з державними телерадіокомпаніями та інтернет-порталами щодо забезпечення популяризації прикладів здійснення військовослужбовцями подвигів, щоденному наповненню електронних сторінок у соціальній мережі Facebook («Військо. Інформація. Культура», «Військо українське» та ін.).

До національно-патріотичного виховання належить також систематичне радіоінформування суспільства в межах програм «Український простір», «ProВійсько» про приклади героїзму та мужності військовослужбовців ЗС України; інформаційне наповнення контенту телепрограм.

Не варто залишати поза увагою соціальні ролики, зняті з метою підтримки бійців ООС (АТО) та членів їхніх сімей, пропаганди мужності військовослужбовців. Наприклад, Департамент внутрішньої та інформаційної політики Львівської ОДА вирішив підтримати бійців ООС (АТО) та їхні родини соціальним роликотом «Тато – ось мій Герой», присвяченим усім батькам, які відстоюють незалежність і територіальну цілісність України в зоні збройного конфлікту.

Постановою Верховної Ради України № 373/VIII від 12 травня 2015 р. «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» з метою вшанування українських воїнів – учасників анти-терористичної операції на Сході України, волонтерів та громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України, виховання дітей та молоді в дусі поваги до Українського війська та правоохоронних органів, відповідального ставлення громадян до обов'язку Захисника Вітчизни, а також всебічного висвітлення фактів російської агресії проти України, що проявилися в окупації Криму, збройній інтервенції на Донбасі та підтримці терористів у інших регіонах України, було затверджено таке:

1. Вважати за необхідне надати підтримку на державному рівні заходам з поширення правдивої інформації про обставини збройної агресії Російської Федерації проти України, окупації Криму, підтримку Російською Федерацією збройного конфлікту на Донбасі та намагання дестабілізувати ситуацію в інших регіонах України шляхом підтримки сепаратизму, тероризму.
2. Організувати системне збирання та поширення інформації про героїчні вчинки воїнів-учасників ООС (АТО), волонтерів, громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України, зокрема про осіб, відзначених державними нагородами України, та обставини, що були підставою для нагородження (за винятком випадків, які стосуються безпеки цих осіб, членів їхніх родин та недопущення розкриття інформації з обмеженим доступом).
3. Розробити методичні рекомендації щодо представлення подій, пов'язаних з окупацією Криму Російською Федерацією та проведенням ООС (АТО), в музейних експозиціях, підручниках для навчальних закладів, програмах

курсів «Захист Вітчизни» та «Історія України», Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді тощо.

4. Оновити експозиції історичних, історико-краєзнавчих музеїв та державних заповідників відповідних профілів з обов'язковим представленням інформації про героїв ООС (АТО), волонтерів, громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України.
5. Надавати всебічне сприяння у проведенні пересувних виставок доказів російської агресії, популяризації героїчних вчинків особового складу.
6. Звернутися з пропозицією до трудових колективів, навчальних закладів щодо шефства над українськими воїнами, які брали участь в ООС (АТО), а також їхніми родинами, що потребують морально-психологічної, матеріальної або іншої підтримки [4].

Отже, можна зробити висновки, що національно-патріотичне виховання військовослужбовців є інтегральною системою, пріоритетною складовою виховання особового складу ЗС України, в основу якого покладено формування в особового складу патріотизму як однієї з найвищих духовних цінностей, що проявляється в самовідданій любові громадянина до своєї Батьківщини, усвідомленій потребі та прагненні зміцнювати й захищати її.

Клуб військової частини є осередком дозвілля та відпочинку військовослужбовців і членів їхніх сімей; має велике значення в організації та проведенні культурологічних заходів, національно-патріотичного виховання.

Форми клубної роботи, спрямовані на пропаганду мужності й героїзму захисників України, відіграють провідну роль у заходах національно-патріотичного виховання. Основним їхнім завданням є формування військово-професійних якостей військовослужбовців, підвищення рівня мотивації до військової служби, національної гідності, відданості й вірності Батьківщині, патріотичних почуттів, виховання в українського народу гордості за ЗС України, прославлення героїчних вчинків, вшанування найкращих військовослужбовців, увічнення пам'яті загиблих у зоні ООС (АТО).

Джерела та література:

1. Глушук В. Стан військово-патріотичного виховання військовослужбовців Збройних сил України та членів їх сімей // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. – 2013. – Вип. 111. – С. 206–214.
2. Про затвердження Інструкції з організації національно-патріотичної підготовки у Збройних силах України. Наказ Генерального штабу Збройних сил України від 28.03.2017 року № 108 // Генеральний штаб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info>. – Назва з екрана.
3. Про затвердження програми військово-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2016–2020 роки та перспективного плану реалізації Програми військового виховання у Збройних силах України на 2016–2020 роки. Наказ Генерального штабу Збройних сил України від 03.11.2016 року № 445 // Генеральний штаб [Електронний ресурс]. – Режим

- доступу: <https://dovidnykmpz.info>. – Назва з екрана.
4. Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Постанова Верховної Ради України від 12.05.2015 № 373/VIII // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info>. – Назва з екрана.
  5. Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 № 998 // Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info>. – Назва з екрана.
  6. Про Стратегію Національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286 // Президент України. Офіційне інтернет-представництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>. – Назва з екрана.
  7. Сидоренко Л. Основи прикладної культурології: Навчально-методичний посібник. – Львів: НАСВ, 2017. – 100 с.

© *Lyubava SYDORENKO*

PROMOTION OF HEROISM AND COURAGE IN THE WORK OF THE MILITARY UNIT CLUB AS A COMPONENT OF NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The study analyzes the problem of promoting heroism and courage among defenders of Ukraine by means of cultural activities, actualized by the experience of conducting the Anti-Terrorist Operation (ATO). Special attention is paid to defining the essence of national-patriotic education of the servicemen of the Armed Forces of Ukraine as a component of the overall educational process. As a conclusion, the important role of various forms of cultural work in the club of the military unit, aimed at promoting the courage and heroism of the defenders of Ukraine, as well as the formation of military and professional qualities of servicemen is emphasized.

Keywords: *promotion of heroism and courage, national-patriotic education, cultural work, Armed Forces of Ukraine, military unit club.*

УДК 94(477):430.115

© *Наталія ФІЛАТОВА***ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ РОЗКОПОК У м. БРЕМЕН (ФРН):
ДОЛІ УРОДЖЕНЦІВ УКРАЇНИ**

Якщо життя взагалі має сенс, має бути сенс у стражданні й смерті...
Віктор Франкл [34, 12]

Розповідається про перші результати розкопок «забутого» на десятиліття кладовища в м. Бремен, ФРН, яке називали «руським цвинтарем», та знайдення на ньому останків солдатів Другої світової війни, уродженців України.

Завдяки аналізу маловідомої для широкого загалу інформації та документів музейні співробітники повертають суспільству конкретні імена й прізвища непомітних жертв війни, позначених лише номерами. Наразі серед похованих на кладовищі в м. Бремен зафіксовано 12 імовірних уродженців України. Робота над ідентифікацією невідомих військовополонених (є залишки жетонів, але немає прізвищ) триває.

Через 80 років після закінчення Другої світової війни українські родини можуть дізнатися про місце останнього притулку своїх рідних.

Ключові слова: *Друга світова війна, шталаг, військовополонений, табірний номер, м. Бремен, Німеччина.*

На початку 2021 р. в одному з районів м. Бремен на півночі Німеччини розпочалася підготовка до промислового будівництва. Із початком робіт з'ясувалося, що будівельний майданчик облаштовано на місці засипаного піском цвинтаря часів Другої світової війни. Місцеві жителі, які знали про цей куточок, називали його «руським» кладовищем. Дипломати з України разом із німецькими активістами звернулися до міської влади й наполягли на важливості дослідження цього місця.

У німецьких архівах було знайдено інформацію про те, що по закінченні Другої світової війни американська армія задокументувала на цвинтарі в м. Бремен 772 поховання радянських військовополонених і примусових

робітників. Утім, у 1947–1948 рр. було екстумовано й перепоховано лише 456 осіб. Із невстановлених причин розкопки на тому було закінчено, а кладовище засипано відтак двометровим шаром піску. Понад 300 поховань виявилися забутими [11].

Заплановане будівництво бременська влада призупинила. Українські дипломати досягнули домовленостей щодо відновлення історичної справедливості й належного вшанування пам'яті загиблих кожної країни, адже серед радянських військовополонених та примусових робітників могли бути й українці.

У серпні 2021 р. в м. Бремен були розпочаті археологічні розкопки за участю української делегації з Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом кандидата історичних наук Тетяни Пастушенко. Уже 29 серпня 2021 р. український студент Олександр Глуценко знайшов перший жетон військовополоненого № 14683, який вдалося повністю розшифрувати й ідентифікувати. Він належав загиблomu бранцю з України Іванові Пастернаку [14]. Нині вчорашній студент Олександр Глуценко – військовослужбовець ЗСУ, на фронті бере участь у захисті суверенітету й незалежності України. Розкопки тривають. Генеральне консульство України в м. Гамбург надіслало до Музею перелік знайдених загиблих військовополонених з установленими прізвищами 126 осіб, наданий німецькою стороною. Наразі серед похованих на кладовищі в м. Бремен імовірних уродженців України зафіксовано 12. Науковці Музею зібрали інформацію на всіх та матеріали сімох загиблих. Робота над ідентифікацією невідомих в'язнів (є залишки жетонів, але немає прізвищ) триває.

Виокремлення українців із загальної кількості радянських військовополонених, дослідження їхніх доль, визнання та вшануванні пам'яті цих українських жертв Другої світової війни є метою розвідки.

Актуальність дослідження полягає в необхідності виділення українських військовополонених із загальної кількості бранців із Радянського Союзу. Ми намагаємося реконструювати долі цих людей, знайти їхніх нащадків. Це важливо ще й тому, що після їхньої смерті майже не залишилося слідів і в багатьох сім'ях досі нічого не знають про долі своїх родичів.

Одним із перших дослідників, які порушили тему військового полону, був історик з української діаспори Володимир Косик. У своїй фундаментальній праці вчений на підставі ретельних німецьких підрахунків показав трагедію радянських військовополонених, зокрема й українців [9, 159–164]. Від початку 1990-х рр. і до сьогодні тему радянських військових, які стали бранцями нацистських таборів, активно вивчають вітчизняні історики: Ольга Буцько, Михайло Коваль, Віктор Король, Олександр Лисенко, Тетяна Пастушенко, Володимир Полуда, Олександр Потильчак [1; 7; 8; 10; 17; 19; 21].

До питань шляхів та причин полону, табірних взаємин і колабораціонізму звертався у своїх працях уродженець Вінниччини Михайло Семиряга, який

займався науковими дослідженнями в Росії [24]. Долі радянських військовополонених під час перебування в нацистських таборах та після «визволення» на основі закритих КГБ СРСР фондів і матеріалів Кельнського центру документації злочинів націонал-соціалізму висвітлив у своїй фундаментальній праці Павло Полян [20].

Проблема загальної чисельності радянських військовополонених у нацистських таборах та кількість загиблих посідають особливе місце у визначенні масштабів людських військових утрат Радянського Союзу. За інформацією видання Генерального штабу та Військово-меморіального центру Збройних сил Російської Федерації, в полон потрапило 4,559 млн осіб. Кількість радянських військовиків, які загинули чи померли в нацистських таборах, становила 2,5 млн [23, 549]. Інші дані наведено в шеститомному науковому виданні «Політична історія України. XX ст.». Там зазначено, що в роки війни гітлерівці полонили близько 6,2 млн радянських військових. Створивши жахливі умови для їхнього існування, на середину 1944 р. нацисти знищили понад 4,3 млн таких бранців, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [18, 347].

За неповними даними, в Німеччині та окупованих нею країнах було розміщено 22 тис. таборів, де одночасно перебували й радянські військовополонені [23, 496]. Щодо них діяв закон ідеологічного неприйняття більшовизму та геноциду слов'янських народів. Саме тому серед бранців із Радянського Союзу жертв було найбільше.

У дослідженні професора Гайдельберзького університету (ФРН) Крістіана Штрайт кількість полонених, які опинились у таборах і на примусовій праці в Німеччині, оцінено в 5,5 млн осіб. Більшість із них – 3,3 млн (57,8 %) – загинули від голоду, поганих умов утримання, непосильної праці, а також стали жертвами розстрілів [32, 8]. Крістіан Штрайт і Альфред Штрайм належать до провідних дослідників теми перебування радянських військовополонених під владою Вермахту та відбору й відправлення їх до концтаборів [16, 16].

За оцінками німецьких фахівців із об'єднання «Саксонські меморіали» (м. Дрезден, ФРН), дві третини всіх військовополонених потрапили до полону в 1941 р., одна чверть – у 1942 р. й по 5 % – у 1943 та 1944 рр. [3, 19]. Найбільша кількість тих, хто опинився в неволі в 1941 р., може свідчити про низький морально-психологічний стан Червоної армії, «кризу лояльності» значної частини населення України до сталінського режиму тощо. Саме в цьому, наприклад, дослідник Владислав Гриневич убачав одну з найважливіших причин поразок Червоної армії на початковому етапі німецько-радянської війни [18, 133].

У 2020 р. вийшла російською мовою монографія німецьких істориків Райнгарда Отто та Рольфа Келлера, яка не лише фіксує результат одного з відомих проєктів на базі Меморіалу концтабору Маутгаузен, а й підбиває підсумок досліджень з історії Вермахту, військового полону та концентраційних таборів, які тривали понад 30 років [16].

Особливе значення для вивчення й аналізу теми військового полону мають персональні облікові документи радянських військовополонених із фондів Довідкової служби Вермахту, які зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації і були доступні онлайн. Саме відпрацювавши особові картки військовополонених, із наданого німецькою стороною переліку науковці Музею виокремили уродженців України.

Організація утримання бранців у Вермахту базувалася на досвіді Першої світової війни. Увесь час, від полону до визволення, вони перебували під контролем німецьких військових. Під час Другої світової війни центральною інстанцією з нагляду та організації військового полону в складі Вермахту (ОКВ) було загальне управління останнього (ОКВ/АВА) [16, 30].

На початку 1939 р. ОКВ випустило низку розпоряджень, зокрема й Службову інструкцію для коменданта постійного табору полонених нижчих чинів, відповідно до якої військовослужбовців противника необхідно було реєструвати в шталагах і офлагах після прибуття до Німецької імперії [16, 31].

Усіх прибулих нумерували за порядком їхнього надходження, починаючи з 1-го номера, й видавали їм жетони з індивідуальними номерами. Останні включали відомості про табір і відповідний реєстраційний номер. Їх полонені мусили постійно носити на шиї на шнурку. Обов'язковим доповненням до жетона військовополоненого була особова карточка № 1, яку одночасно заводила табірна адміністрація, з фотографією та/або відбитком пальця, в ній окрім персональних даних, конфесійної належності (яку фіксували рідко), відзначали переведення в інші табори, покарання, терміни перебування в лазаретах, відправлення до робочих команд, а також смерть в'язня. Цей документ супроводжував людину протягом усього перебування в неволі [16, 36].

Із початком полону великої кількості радянських військовослужбовців у 1941 р. в обліку бранців принципових змін не сталося. Замість списків, які відправляли Довідковій службі Вермахту, знадобилося ввести зелені картки з чотирма графами, що їх заповнювали самі полонені. Але це не знімало з табірних інстанцій обов'язку ретельного ведення картотеки. Кожен радянський військовослужбовець отримував розпізнавальний жетон з індивідуальним номером. На нього заводили особові картки № 1 і 2 [16, 38].

Реєстрація військовополоненого відбувалась один раз: він зберігав свій номер упродовж усього перебування в неволі, зокрема й під час переведення до іншого табору. Тож присвоєний одного разу номер уже не можна було передати іншому, навіть якщо його власник помер. Кожен табір вів свій перелік індивідуальних номерів, у якому йшов спочатку номер, потім прізвище та ім'я, дані про родину та місце проживання, в останній графі – подальше місце перебування полоненого [16, 37].

У разі смерті в'язня індивідуальний (розпізнавальний) перфорований жетон розбивали на дві частини, одну з них залишали на трупі (згідно з інструкціями

військовополонених мали ховати), а іншу з особовою карткою № 1, документом про смерть і загальним списком померлих відправляли Довідковій службі Вермахту [16, 38–39]. Саме за таким жетоном № 14683 був ідентифікований померлий українець Іван Пастернак.

Для військовослужбовців Червоної армії, які потрапили до полону, спочатку була створена особлива організаційна структура, щоб виокремити їх серед загальної кількості бранців із різних держав. Від початку квітня 1941 р. для війни проти Радянського Союзу були обладнані додаткові шталаги й офлаги, які отримали особливу серію номерів – від 301-го до 398-го (не суцільні). 12 таборів були обладнані на військових полігонах у самому німецькому Райху. Там мали розмістити від 20 тис. до 50 тис. полонених. Особливе їхнє положення видно за назвою – комбінацією номера 300-ї серії з позначенням, яке зазвичай давали у військових округах. Із цих «руських» таборів мали направляти на роботи радянських військовополонених, проте дуже скоро цей варіант було визнано помилковим. Від пізнього літа 1941 р. полонених із СРСР стали відсилати до інших таборів [16, 35].

Із загальної кількості бранців у шталагах формували робочі команди, які використовували в районах і військового, й цивільного підпорядкування. Ще до 1930-х рр. м. Бремен стало одним із найбільших індустріальних центрів півночі Німеччини. Воно належало до тих промислових районів, потенціал яких використовували для воєнних потреб Райху. Крім того, в місті діяв один із найважливіших портів нацистської імперії. Тож робочі команди могли розташовуватися поблизу гавані, оскільки практично кожна верф чи портове підприємство використовували працю бранців. Із цього стає зрозумілим, чому саме до м. Бремен масово направляли на роботи військовополонених та підневільних робітників.

Науковці Музею проаналізували, систематизували персональні відомості наших співвітчизників, а також доповнили їх інформацією, знайденою онлайн. Крім того, було відшукано матеріали із джерельного фонду з обліку людських військових утрат України, який зберігається в Музеї, а також додано відомості родин загиблих. Ми змогли написати кілька унікальних історій пошуку.

Перший знайдений українець, Іван Пастернак, народився 28 червня 1908 р. в с. Розворяни Глинянського району Львівської області. У 1939 р. був призваний до польської армії, де пробув один місяць. Напередодні німецько-радянської війни, в травні 1941 р., його призвали до Червоної армії і відправили на навчання на Яворівський полігон поблизу м. Львів. Саме тоді востаннє його живим бачили родичі. Червоноармієць 558-го стрілецького полку І. Пастернак потрапив у полон 25 червня 1941 р. в с. Потевичі Сморгонського району Гродненської області Білорусії. Перебував у шталагах XD (310) Wietzendorf та XC Nienburg. Майже рік витримав випробування полоном, помер 22 березня 1942 р. [33]. Це сталося вже після великої епідемії тифу, яка вирувала в таборі в листопаді – грудні 1941 р. й призвела до масової загибелі людей. Імовірно, коли відбувалася ексгумація

могили в 1948 р., частину жетона (яка залишалася на похованому) було втрачено. Завдяки тому, що його знайшли зараз, можна точно визначити могилу загиблого на цвинтарі [14].

За допомогою Глинянської міської громади Львівської області музейні співробітники розшукали доньку та внуків Івана Михайловича [13]. Родина надіслала спогад доньки про батька, електронні копії світлин і документів загиблого українця.

Іван Пастернак та Сидонія Ситник побрались у 1932 р. і прожили в шлюбі дев'ять років. У цивільному житті чоловік був кравцем, жінка – домогосподаркою. Подружжя ростило двох дітей: сина Олега, 1936 р. н., та доньку Марію, 1937 р. н.

Упродовж війни жодної звістки про місце перебування батька сім'я не мала. Мати розповідала дітям, що по закінченні війни до смт Глиняни повернувся солдат, який разом із ним перебував у німецькому полоні, але зміг утекти. Після цих новин вона почала розшукувати Івана й отримала повідомлення, що той зник безвісти.

У післявоєнні роки Сидонія Степанівна працювала в колгоспі, де за робочий рік отримувала 25 кг зерна – більше родина не мала ніяких доходів. Діти були голодні й холодні. Від важкого життя мати дуже хворіла, померла в 75-річному віці. Передчасно пішов із життя в 59 років Олег Іванович. Марія Іванівна пам'ятає, як брат сам змалку зшивав собі дротом порвані черевики, бо нових не було за що купити.

Документів про облік Івана Пастернака в Музеї не було, не був зазначений він і в Книзі Пам'яті України. На базі матеріалів, надісланих родиною до Музею, встановлені персональні відомості Івана Михайловича внесено до Всеукраїнської електронної бази загиблих комбатантів (ВБЗ) і музейного пошукового порталу martyrology.org.ua [25].

Також вдалося розшифрувати й ідентифікувати табірний № 7603, який належав Сергієві Івановичу Селику/Зелику, 1921 р. н. Прізвище військовополоненого в особовій картці в'язня було відтворене з німецького написання як «Селик». Музейним співробітникам вдалося прочитати назву населеного пункту, звідки був родом солдат, – с. Чирське (Переяславський район Київської області). Із досвіду роботи науковцям відомо, що як у радянських, так і в німецьких документах воєнного часу допущено велику кількість фактичних і граматичних помилок у заповненні персональних відомостей військовиків. Особливо це стосується транслітерації прізвищ, назв населених пунктів, районів тощо. Тому відразу звернулися до Книги Пам'яті Київської області, де по с. Чирське Переяслав-Хмельницького району значилися загиблими односельці лише з прізвищем Зелик, Сергія Зелика вважали полеглим у 1941 р. [4, 721]. На музейному пошуковому порталі серед документів на загиблих військовиків із Київської області було розміщено сповіщення на зниклого безвісти у квітні 1944 р. Зелика Сергія, 1921 р. н., адресоване батькові – Зелику Іванові Миколайовичу [27].

Ми вважаємо, що Сергій до Червоної армії був призваний напередодні війни. Бо нині, після спілкування з його родичами, нам стало відомо, що батьки встигли отримати від хлопця кілька листів. До полону він потрапив 2 липня 1941 р. в м. Краслава в Латвії. Місто було окуповане гітлерівцями 5 липня 1941 р. [18, 129] Перебував у шталагах XC Nienburg та XD (310) Wietzendorf. Дев'ять місяців 20-річний хлопець витримав у полоні, помер 21 квітня 1942 р. Досі в родині Зеликів не знали про існування «похоронки» на Сергія.

Крім того, науковці з'ясували, що в Музеї зберігається й сповіщення про загибель його старшого брата – Григорія Зелика, 1918 р. н. Військовослужбовців як братів ідентифіковано за батьком – Іваном Миколайовичем, який мешкав у с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького району Київської області. Григорій Іванович був облікований зниклим безвісти в червні 1944 р. [26]

Музейні співробітники з допомогою Гайшинської сільської ради (нині – Бориспільський район Київської області) знайшли племінників загиблого військовика. Поспілкувавшись із родичкою Зеликів Ольгою Кушаленко, 1949 р. н., ми дізналися історію цієї сім'ї. Зі слів своєї матері (рідної сестри Сергія Зелика) Ольга Григорівна знала, що в родині Івана та Варвари Зеликів було четверо дітей: старші – Григорій та Сергій, молодші – Микола й Галина. Мати померла через те, що під час гітлерівської окупації їй відмовили в наданні медичної допомоги, також передчасно пішов із життя батько, старші брати не повернулися з війни, а молодші залишилися сиротами, зазнавали голоду й холоду. Сестра Галина, якій на початок війни виповнилося 12 років, плакала надію, що брати повернуться, збудують хату й заживуть вони всі разом однією родиною. Свій сум за рідними та мрії про щастя вона вкладала у візерунки на рушниках, які й досі зберігаються в сім'ї. Правнучка загиблого Вікторія Семенець пережила окупацію російськими військами м. Буча, сьогодні жінка в лавах ЗСУ.

Через 77 років по закінченні Другої світової війни нащадки Сергія Зелика дізналися про його трагічну долю. І завдяки проведеному музейними співробітниками пошуку місце поховання солдата – м. Бремен, ФРН – сьогодні відоме.

Усі 12 уродженців України були представниками рядового складу Червоної армії. Серед військовиків, зазначених українцями, в деяких індивідуальний номер не зберігся або зберігся частково. Скажімо, в Семена Лихути відомо було лише те, що він перебував у Frontstalag (фронтовому шталазі) [14]. Науковцям вдалося знайти дані про загиблого: Лихута Семен Федорович, 1919 р. н., уродженець с. Кошелівка Ніжинського району Чернігівської області, селянин, мобілізований 1941 р., потрапив у полон 10 липня 1941 р., табірний № 37654. Помер 12 квітня 1942 р. Удома на нього чекала мати [34]. Про Миколу Кішункова був відомий тільки факт його перебування в шталазі 323 [14]. Установили таке: Микола Кіндратович Кішунков, 1920 р. н., уродженець Київщини, потрапив у полон 30 червня 1941 р. в м. Рига (захоплене гітлерівцями 1 липня 1941 р.), перебував у шталазі II C (323), зареєстрований за № 0049, пройшов мученицький шлях в'язня

в кількох таборах, помер 1 вересня 1944 р. [35]. На жетоні Івана Федотова залишилося кілька цифр: «[52]667». Але була точна дата смерті – 26 вересня 1944 р., за якою встановили особу військовослужбовця. Він – уродженець х. Лисенка Березівського району Одеської області [36]. Так само, за датою смерті – 25 липня 1942 р. – ідентифікували Анатолія Феценка, який у картці військовополоненого задокументував себе українцем, але місцем народження зазначив лише с. Криве й адреси родичів не вказав [37].

За персональним табірним № 149691 розпізнали й українця Якова Ступнікова, 1899 р. н., уродженця Воронежської області. Він проходив службу в 36-му стрілецькому полку, потрапив у полон 23 квітня 1942 р. під м. Ржев. Його чекала дружина Фекла Ступнікова, що мешкала в с. Піски Петропавловського району Воронежської області. Я. Ступніков загинув у полоні 14 лютого 1944 р. [38].

Водночас з'ясували, що у Трохима Мельничука, зазначеного «росіянином», була дружина, яка мешкала в с. Велике Морочне Морочнівського (нині – Вараський) району Рівненської області [39].

Крім того, ми звернули увагу на факт, що в наданому німецькою стороною переліку значиться «росіянином» загиблий під № 119804 Остап Булда [14]. Утім, згідно з інформацією картки військовополоненого, Остап Іванович Булда – уродженець с. Харсіки Чорнухинського району Полтавської області [40]. У джерельному фонді Музею зберігається сповіщення Лохвицько-Чорнухинського ОРВК про смерть Остапа Булди в німецькому полоні 14 квітня 1942 р. [29, 12]. Також він фігурує в Книзі Пам'яті України Полтавської області [5, 566].

Українські в'язні, поховані в м. Бремен, потрапили до полону на початку німецько-радянської війни на окупованих територіях СРСР. Деякі пройшли по кілька таборів для радянських військовополонених рядового складу. Згодом більшість із них опинились у шталагах, створених на території Німеччини, в Нижній Саксонії: XD (310) Wietzendorf, який діяв від січня до серпня 1942 р.; XC Nienburg (Nienburg a. d. Weser), який проіснував від 1940 р. до квітня 1945 р.; XB Sandbostel, що діяв від 1940 р. до квітня 1945 р.

Аналізуючи персональні дані полонених, науковці встановили, що загиблі були учасниками німецько-радянської війни від її перших днів. Скажімо, Микола Волошин та Іван Пастернак потрапили до полону в оборонних боях на території Білорусії в смузі дій Західного фронту. Івана Пастернака полонили 25 червня 1941 р. в с. Потевичі Сморгонського району Гродненської області Білорусії [33] Микола Волошин опинився в полоні 13 липня 1941 р. під м. Орша [41].

Троє військовиків були учасниками Київської стратегічної оборонної операції Південно-Західного фронту (7 липня – 26 вересня 1941 р.) [2, 83]. Біля м. Бориспіль потрапив у полон згадуваний раніше Анатолій Феценко. 4 вересня 1941 р. під м. Київ – Остап Булда. 28 вересня 1941 р. неподалік того ж таки м. Бориспіль – Андрій Порва. На 22-річного Андрія Порву в рідному с. Семенівка (нині –

м. Семенівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області) чекали вдома батько та мати. У 1947 р. від Семенівського РВК батьки отримали сповіщення, що син зник безвісти в листопаді 1943 р. Той самий військкомат у 1948 р. сповістив, що Андрій Порва помер у німецькому полоні 31 липня 1942 р. [30, конверт «Пол – Пот»]. У Книзі Пам'яті України Чернігівської області він значиться загиблим у полоні 11 червня 1942 р. [6, 249].

Під м. Сталіно (нині – м. Донецьк) 3 грудня 1941 р. потрапив у полон рядовий 66-го стрілецького полку Микола Радзивілов [42].

Велику кількість радянських військовослужбовців противник полонив у другій половині травня 1942 р. внаслідок проведення невдалої Харківської операції (12–29 травня 1942 р.) силами Південно-Західного та Південного фронтів [2, 179]. 12 червня 1942 р. в м. Вовчанськ Чугуївського району Харківської області опинився в полоні Іван Федотов [36].

Полонені червоноармійці були однією з найчисленніших категорій жертв Другої світової війни, їх прирікали на повільну й тяжку смерть, не залишаючи навіть решток людської гідності. Тому зрозумілим є факт, що вже через кілька місяців після полону, 31 грудня 1941 р., помер Трохим Мельничук із с. Золотухіно. Він потрапив до полону 20 липня 1941 р. в м. Бобруйськ у Білорусії, перебував у шталагах XD (310) Wietzendorf та XC Nienburg [39].

Найбільше бранців – уродженців України – загинуло в 1942 р. Навесні пішли з життя: Іван Пастернак (22 березня 1942 р.), Семен Лихута (12 квітня 1942 р.), Остап Булда (14 квітня 1942 р.), Сергій Зелик (21 квітня 1942 р.). Улітку 1942 р. не стало Миколи Радзивілова (25 червня 1942 р.), Анатолія Феценка (25 липня 1942 р.), Андрія Порви (31 липня 1942 р.).

Один в'язень, Микола Волошин із с. Стримба Кодимського району Одеської області, помер 4 лютого 1943 р. Призваний у 1941 р., червоноармієць 316-го стрілецького полку, він потрапив у полон 13 липня 1941 р. й витримав майже два роки випробувань. У джерельному фонді Музею зберігається сповіщення, в якому цей військовослужбовець значиться «зниклим безвісти в липні 1944 р.» [28, 80].

У 1944 р. померли: Яків Ступніков (14 лютого), Микола Кішунков (1 вересня), Іван Федотов (26 вересня).

Персональний облік загиблих під час Другої світової війни в Радянському Союзі був у край недосконалим і упередженим. У введеній наказом НКО № 023 від 14 лютого 1944 р. настанові «Про облік особового складу Червоної армії (у воєнний час)», якою регламентувався облік утрат, затверджувалися типові форми сповіщень про загибель: форма 5 ПБ «загинув у бою», форма 6 ПБ «зник безвісти», форма 7 ПБ «помер від ран», форма 8 ПБ «помер від хвороби». Зразка сповіщення «загинув у полоні» в роки війни не існувало [22, 63]. Він з'явився пізніше. На той час у центральних облікових органах РСЧА мали вже конкретну інформацію про час і місце загибелі військовополоненого. Та до військових комісаріатів вона зазвичай не доходила. Родинам видавалося сповіщення, в яких

лише фіксувалася дата загибелі воїна в полоні (а також уточнювалося, в якому саме – «німецькому» чи «фінському»).

Переважає більшість військовополонених була зарахована зниклими безвісти. Поза сумнівом, ця проблема є складовою загального незадовільного стану обліку людських військових утрат у Радянському Союзі. Для тієї великої держави життя звичайної людини було дрібницею. Уже в 1947–1948 рр. відбувалася масова заміна сповіщень із формулюванням «зник безвісти» на документ, у якому зазначалося, що військовослужбовець «загинув у полоні». Слід зауважити, що сповіщення з формулюванням «зник безвісти» так само, як і зі словами «загинув у полоні», позбавляло родину права знати місце останнього притулку своїх рідних. Утім, від того, що людина не повернулася з війни, її не переставали любити й пам'ятати...

На початок німецько-радянської війни найстаршому в'язню, Іванові Федотову, виповнилося 47 років, він народився в 1894 р. Миколі Радзивілову виповнилося 42 роки, він був 1899 р. н. Наймолодшому з полеглих бранців, Сергієві Зелику, на момент смерті ледь минуло 20 років.

Із 12 полонених – 9 загиблих були уродженцями п'яти областей України: 2 військовослужбовці – із Київської області, 1 – із Львівської, 3 – з Одеської, 1 – із Полтавської, 2 – з Чернігівської області. Що ж до Анатолія Фещенка, то місце народження військовика та його родичів невідоме. Трохим Мельничук і Яків Ступніков – уродженці Російської Федерації.

Наукові співробітники Музею причетні до того, що через десятки років до України повертається пам'ять про українських військовополонених, які загинули й були поховані в м. Бремен у Німеччині. Із дванадцятьох військовиків знайдені нащадки двох полонених – Івана Пастернака та Сергія Зелика. Їхні персональні відомості й отримані матеріали внесено до Всеукраїнської електронної бази загиблих комбатантів і пошукового порталу martyrology.org.ua. На п'ятьох військовослужбовців-українців знайдено документи, які зберігаються в джерельному фонді Музею.

Наше дослідження присвячене стражданню і смерті не широковідомих людей, а величезної кількості непомітних жертв, позначених лише номерами. Наразі Україна, яка зазнала масштабних людських утрат під час Другої світової війни (зокрема, й через полон), знову має виборювати своє право на незалежність і суверенітет – у війні з Росією. І тема військовополонених знову є актуальною для нашого суспільства.

Джерела та література:

1. Буцько О.В. *Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.)* / О.В. Буцько // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
2. *Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание* / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.

3. *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 335 с.*
4. *Книга Пам'яті України. Київська область: у 8 т. – Т. 5 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: Г.Й. Гончарук (голова) та ін. – К.: Молодь, 1996. – 888 с.*
5. *Книга Пам'яті України: Полтавська область: в 12 т. – Т. 11 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: І.Ю. Легенький (керівник) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 944 с.*
6. *Книга Памяти Украины: Черниговская область: в 9 т. – Т. 8 / Главная ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; областная ред. кол.: С.М. Вдовенко и др. – К.: Поисково-издательское агентство «Книга Памяти Украины», 1997. – 982 с.*
7. *Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.*
8. *Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Король. – К.: Академія, 2002. – 128 с.*
9. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик / Переклад з французької Р. Осадчука. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.*
10. *Лисенко О.Є. Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти // Історія великих страждань. Нацистські табори для військовополонених у м. Славута на Хмельниччині: Дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 14–18.*
11. *Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Науковий відділ (далі – НВ). – Вх. № 809/2021.*
12. *НМІУДСВ. – НВ. – Вх. № 3/2021 (різні).*
13. *НМІУДСВ. – НВ. – Вх. № 2 / 2021 (різні).*
14. *НМІУДСВ. – НВ. – Вх. № 5 / 2022 (різні).*
15. *Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М.Л. Дударенко, Ю.Г. Перечнев, В.Т. Елисеев и др. – М.: Воениздат, 1985.*
16. *Отто Р., Келлер Р. Советские военнопленные в системе концлагерей Германии / Райнхард Отто, Рольф Келлер / Пер. с нем. Л.В. Ланника и Н.А. Власова; под науч. ред. Е.Л. Киселёвой. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 400 с.*
17. *Пастушенко Т. Військовий полон на території райхскомісаріату «Україна» за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – Вип. 19. – С. 172–184.*
18. *Політична історія України. XX ст.: у 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.*
19. *Полуда В. Умови побуту військовополонених у період світових воєн // Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ) / Упорядник Яременко В.М. – К.: К.І.С., 2015. – С. 179–186.*
20. *Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – М.: РОССПЭН, 2002. – 978 с.*
21. *Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.*
22. *Рибченко Л.В. Проблеми обліку загиблих радянських військовополонених у системі РСЧА // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славута на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України*

- НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». – К., 2011. – С. 59–66.
23. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников, П.Д. Буриков и др.* – М.: Вече, 2010. – 624 с.
  24. *Семиряга М.И. Коллаборционизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. Семиряга.* – М.: РОССПЭН, 2000. – 862 с.
  25. *Фонди НМІУДСВ. – Всеукраїнська база загиблих (далі – ВБЗ).* – ЛВ-033096.
  26. *Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – КВ-068508.*
  27. *Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – КВ-068507.*
  28. *Фонди НМІУДСВ. – Тимчасовий фонд (далі – ТФ).* – 5414/7. – 401 арк.
  29. *Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5433/33.* – 100 арк.
  30. *Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5581/45.* – 500 арк.
  31. *Франкл Віктор. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / Віктор Франкл.* – Харків: Харківська книжкова фабрика «Глобус». – 160 с.
  32. *Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / К. Штрайт / Пер. с нем. И. Дьякова.* – М.: АНО «Русское историческое общество» – НП ИД «Русская панорама», 2009. – 480 с.
  33. *Персональна картка I військовополоненого І. Пастернака [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300773765>.* – Назва з екрана.
  34. *Персональна картка I військовополоненого С. Ліхути [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300310916&p=1>.* – Назва з екрана.
  35. *Персональна картка I військовополоненого М. Кішункова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300716625&p=1>.* – Назва з екрана.
  36. *Персональна картка I військовополоненого І. Федотова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300965500>.* – Назва з екрана.
  37. *Персональна картка I військовополоненого А. Феценка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300559401>.* – Назва з екрана.
  38. *Персональна картка I військовополоненого Я. Ступникова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300817696&p=1>.* – Назва з екрана.
  39. *Персональна картка I військовополоненого Т. Мельничука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300439897>.* – Назва з екрана.
  40. *Персональна картка I військовополоненого О. Булди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300490256>.* – Назва з екрана.
  41. *Персональна картка I військовополоненого М. Волошина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300218089>.* – Назва з екрана.
  42. *Персональна картка I військовополоненого М. Радзивілова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300233205>.* – Назва з екрана.

© **Natalia FILATOVA**

THE FIRST RESULTS OF EXCAVATIONS IN BREMEN (GERMANY): FATE OF NATIVES OF UKRAINE

It tells about the first results of the excavations of a cemetery «forgotten» for decades in the city of Bremen, Germany, which was called the «Russian cemetery» and the discovery of the remains of soldiers of the Second World War, natives of Ukraine.

Thanks to the analysis of information and documents little-known to the general public, museum employees return to society the specific names and surnames of unnoted war victims, marked only by numbers. Currently, 12 alleged natives of Ukraine have been recorded among those buried at the cemetery in Bremen. Work on the identification of unknown prisoners (there are remains of tokens, but no surnames) continues.

80 years after the end of the Second World War, Ukrainian families can learn about the place of their relatives' last refuge.

Keywords: *Second World War, Stalag, prisoner of war, camp number, city of Bremen, Germany.*

УДК 335.275.7(=161.2):94(481)“1939/1945”

© Володимир РУГАЛЬ

НАЦИСТСЬКІ ТАБОРИ В НОРВЕГІЇ. ДОЛІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ІЗ УКРАЇНИ

На прикладах доль українців, які загинули в нацистських таборах в окупованій Норвегії, розкрито тему регіональних особливостей використання невільників Третього райху під час Другої світової війни.

Документування подій ХХ ст., персональні історії, встановлення місць захоронення та перепоховання на о. Х'етта 193 бранців, які загинули в населених пунктах Б'єрнелва, Невердал та на о. Енгелей, – це данина пам'яті українським жертвам війни.

Ключові слова: Друга світова війна, військовополонений, шталаг, Норвегія, о. Х'етта, Б'єрнелва, Невердал, о. Енгелей.

Кожен із мільйонів людей, утягнутих у Другу світову війну, мав свою унікальну історію. Серед найболючіших, але недостатньо досліджених тем Другої світової війни – доля радянських військовополонених. Їхня трагедія практично не має аналогів у воєнній історії. Вони не лише стали жертвами нацистської політики знищення, а й були оголошені ворогами своєї держави.

Ідентифікація українців, які перебували в полоні, та вшанування пам'яті цих жертв війни є метою нашої розвідки. Наша праця спрямована на дослідження доль українців, які загинули в нацистських таборах у Норвегії, встановлення місць їхнього захоронення та перепоховання після смерті в чужій землі. Вона побудована на науково-пошукових дослідженнях Музею, проведених на запити про долі українських військовополонених у гітлерівських таборах у Норвегії. Уперше для широкого загалу представлені персональні списки 193 українців та уродженців України, які померли під час Другої світової війни в населених пунктах Б'єрнелва, Невердал та на о. Енгелей. Науковці встановили місце перепоховання загиблих на міжнародному військовому кладовищі для іноземців у секторі В (для невідомих) на о. Х'етта, провінція Нурланн у Норвегії.

Актуальність дослідження полягає в необхідності виділення українських військовополонених із загальної кількості бранців із Радянського Союзу, адже цю проблему не вирішено й досі.

Тема військового полону в радянській історіографії тривалий час була закритою. Одним із перших її порушив історик з української діаспори В. Косик, фахівець з історії українсько-французьких відносин. Він звернув увагу на питання військовополонених українців у своїй фундаментальній праці, яка спочатку побачила світ французькою мовою в 1985 р., а в 1993 р. – українською [19, 454].

Від початку 1990-х рр. і до сьогодні тему радянських військовополонених у нацистських таборах активно досліджують вітчизняні історики: О. Буцько, М. Коваль, В. Король, О. Лисенко, Т. Пастушенко, В. Полуда, В. Потильчак [1; 18, 23; 20; 35; 37; 40].

До питань шляхів і причин полону, табірних взаємин і колабораціонізму звертався у своїх працях уродженець Вінниччини М. Семиряга, який займався науковими дослідженнями в Російській Федерації [44]. Долі радянських військовополонених під час перебування в нацистських таборах і після «звільнення» на основі закритих КГБ СРСР фондів та матеріалів Кельнського центру документації злочинів націонал-соціалізму висвітлив у своїй фундаментальній праці П. Полян [38].

Проблема загальної чисельності радянських військовополонених у нацистських таборах і кількість загиблих посідають особливе місце у визначенні масштабів людських військових утрат Радянського Союзу. За інформацією видання Генерального штабу і Військово-меморіального центру Збройних сил Російської Федерації, до полону потрапило 4,559 млн осіб. Кількість радянських військовиків, які загинули й померли в нацистських таборах, становила 2,5 млн осіб [43, 549]. У шеститомному науковому виданні «Політична історія України. ХХ ст.» зазначено, що в роки війни гітлерівці взяли в полон близько 6,2 млн радянських військових. Створивши жахливі умови для їхнього існування, на середину 1944 р. нацисти знищили понад 4,3 млн військовополонених, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [36, 347].

Темою радянських військовополонених під владою Вермахту займаються й іноземні дослідники, одним із провідних фахівців у цьому напрямі є К. Штрайт [59]. У 2019 р. побачило світ дослідження німецьких істориків Р. Отто та Р. Келлера на тему радянських військовополонених у системі концтаборів Німеччини [31].

Більшість досліджень нацистських таборів військовополонених географічно стосується Німеччини, Польщі та деяких інших країн. Решту територій охоплено в наукових колах частково.

Дослідженням стратегічного та економічного значення Скандинавського плацдарму в роки Другої світової війни присвячені роботи А. Носкова. Він є також автором низки робіт з історії Норвегії у Другій світовій війні [27].

Маловідомі сторінки норвезької воєнної та післявоєнної історії, зокрема операції «Асфальт», вивчила й оприлюднила у 2005 р. історик М. Сулейм у докторській дисертації [39]. Питання правового статусу військовополонених,

утримання, використання їхньої праці, репатріації в СРСР розглянуті в монографії М. Панікар [34].

Злочини щодо військовополонених із СРСР у Норвегії стали відомі широкому загалу суспільства цієї країни завдяки виставці «Радянські військовополонені в Норвегії» в м. Осло, що є частиною експозиції дослідницького проекту «Болючий спадок» («Painful Heritage»). Проект було втілено у 2010 р. у співпраці між Центром із захисту прав людини «Фальстад» і Науковим музеєм Університету м. Тронгейм за підтримки Норвезької дослідницької ради [45].

Особливе місце серед найбільш інформативних джерел із теми радянських полонених посідають німецькі документи з фондів колишньої Довідкової служби Вермахту. Зокрема, персональні картки померлих у полоні військовополонених, які зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації та викладені онлайн [28]. Саме за цими картками, в яких зазначено місце народження та національність військовика, можна виокремити українців та уродженців України із загальної кількості бранців.

Головним джерелом із установа сучасного розміщення поховань загиблих військовополонених у Норвегії є база даних, яка створена й адмініструється Центром із захисту прав людини «Фальстад» на замовлення Служби з догляду за військовими похованнями при Міністерстві культури. Перша версія сайту почала працювати у 2010 р., оновлення бази було здійснено у 2017–2018 рр. у зв'язку з проектом «Військові могили в пошуках імен» за підтримки Служби з догляду за військовими похованнями та Міністерства іноземних справ. На цьому електронному ресурсі містяться відомості про іноземців, похованих у Норвегії на міжнародному військовому кладовищі «Х'етта» в Гельгеланні, зокрема військовополонених із Радянського Союзу [3].

В Україні документальний масив стосовно доль військовополонених розпорошений по різних установах. Найчастіше це фільтраційна документація військовиків, які вижили, пройшли радянські перевірки й повернулися додому. Ці документи зберігаються в обласних державних архівах за місцем проживання колишніх бранців. Зазвичай це не одна справа, може бути й окремий фонд, як-от у Державних архівах Київської та Кіровоградської областей [6; 7]. Частково документи на загиблих у полоні військовиків зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ та його регіональних філіях.

Із початком Другої світової війни нацистська Німеччина створювала на території окупованої Європи нові типи таборів, де використовувала рабську працю мільйонів радянських військовополонених та пригнаних зі Сходу цивільних робітників.

Для полонених військовослужбовців Червоної армії було створено особливу організаційну структуру, щоб виокремити їх серед загальної кількості бранців із інших держав. Від початку квітня 1941 р. для війни проти Радянського Союзу були обладнані додаткові шталаги та офлаги, які отримали особливу серію

номерів – від 301-го до 398-го (не суцільні). Більша частина з них дислокувалася на Східному фронті. Лише 12 таборів були обладнані на військових полігонах у самому німецькому Райху, по можливості на віддалі від місць проживання мирного населення. Там мали розмістити від 20 тис. до 50 тис. полонених. Особливе їхнє положення видно за назвою – комбінацією номера 300-ї серії з позначкою, яку зазвичай давали у військових округах. Радянських військовополонених мали направляти на роботи з так званих російських таборів, але дуже скоро цей варіант було визнано помилковим. Наприкінці літа 1941 р. їх почали спрямовувати в інші табори військовополонених, де ними розпоряджалися як ресурсом робочої сили [31, 34 35].

За неповними даними, в Німеччині та в окупованих нею країнах було розташовано 22 тис. таборів, де одночасно перебували й радянські військовополонені [43, 496]. Щодо них діяв закон ідеологічного неприйняття більшовизму й геноциду слов'янських народів. Саме тому серед бранців із Радянського Союзу жертв було найбільше.

26 лютого 1940 р. Верховне командування Вермахту опублікувало «Міркування щодо політичних і адміністративних заходів при окупації Норвегії, Данії, Швеції» [23, 90]. У них було визначено масштаби окупації північних держав. Через своє положення Скандинавський півострів відіграв стратегічну роль. Під час війни значення регіону змінювалося залежно від співвідношення сил супротивників.

Так західні союзники мали змогу створити загрозу німецькому флоту, що базувався в Північному та Балтійському морях. Гітлерівська Німеччина отримувала нагоду не тільки забезпечити себе стратегічною сировиною, а й вести блокадні дії проти Англії та Радянського Союзу і вторгнутися своїми сухопутними силами до північно-західних районів СРСР. Багатогранна стратегічна значущість скандинавського плацдарму зумовила такі обставини, що бойові дії в Північній Європі, особливо в Арктиці, в настільки значних масштабах велися практично вперше в історії. Приморський характер скандинавського плацдарму став умовою застосування там майже всіх видів збройних сил. Північне, Норвезьке, Баренцове та Балтійське моря, що омивають Скандинавський півострів, стали зонами активних бойових, блокадних і контрблокадних дій ВМФ, зокрема спільних операцій підводного, надводного флотів та авіації проти морських конвоїв [27, 34].

Особливе місце у планах Вермахту належало Норвегії. Саме в цій країні мали створити німецькі військові бази, залізниці й автомагістралі для налагодження транспортного сполучення з метою використання її сировинних ресурсів в інтересах Райху.

Ще до початку Другої світової війни скандинавські країни проводили політику нейтралітету. Фактором, який зумовив збереження або незбереження цієї позиції, були військово-політичні розрахунки й дії не їхніх урядів, а великих

країн, що воювали [9, 427]. Наставав новий етап Другої світової війни – закінчувалася «дивна війна» й розпочиналося рішуче зіткнення гітлерівської Німеччини та її сателітів із великими європейськими державами. За таких умов Скандинавський півострів і, зокрема, Норвегія набували нового загального стратегічного значення.

Уже 9 квітня 1940 р. зазнала нападу гітлерівської Німеччини Данія, одночасно були висаджені повітряні та морські десанти в Норвегії. Упродовж 9–20 квітня 1940 р. нацистські війська зайняли більшу частину Південної Норвегії. Загроза англійським морським сполученням у разі захоплення цієї країни змусила англо-французьке командування направити їй на допомогу англо-франко-польські війська. Спроби наступу союзників у Центральній Норвегії успіху не мали. 3 травня 1940 р. норвезькі сили там капітулювали, 5–8 червня 1940 р. союзники евакуювалися з м. Нарвік. Уся територія королівства була окупована нацистами [2, 863].

Норвезька кампанія не відрізнялася інтенсивністю й запеклістю боїв. Про це свідчать, зокрема, втрати сторін упродовж двомісячних бойових дій. Гітлерівці не дорахувалися 1317 осіб убитими, 1604 пораненими, 2375 зниклими безвісти (переважно під час транспортування військ морем). Утрати англійської армії становили 1896 військовиків убитими й пораненими в наземних боях і близько 2500 загиблими на морі. У норвезькій армії було вбито й поранено 1335 осіб, а французи й поляки разом утратили 530 солдатів і офіцерів [27, 87].

Для створення міцного плацдарму Третього райху в Скандинавії потрібно було розширити й удосконалити інфраструктуру країни. Керувало цим процесом німецьке Верховне командування в Норвегії. Для реалізації намічених грандіозних планів із використання стратегічно важливого плацдарму перед ним постало питання про джерело робочої сили. Адже завдання мало бути виконано, зокрема, й силами військовополонених. Для Третього райху в Норвегії особливе значення мали два будівельні об'єкти: Північна залізниця «Нордландсбанен», якою мало здійснюватися транспортування металів (насамперед нікелю) для німецької економіки, та військово-морська база в м. Тронгейм – важлива точка струмування морських сил союзників по антигітлерівській коаліції.

Уже 5 липня 1941 р. Верховне головнокомандування Німеччини видало розпорядження про направлення 20 тис. радянських військовополонених до Норвегії [34, 22]. Перші партії радянських бранців опинилися в країні вже в серпні 1941 р. Загалом за час війни до Норвегії було направлено 100 тис. полонених та цивільних робітників. Більшість із них – військовослужбовці Червоної армії. Близько 9 тис. – цивільні особи, з них 1400 – жінки, 400 – діти [45].

Переважно полонених розподіляли по чотирьох базових шталагах (№ 303 – в м. Ліллегаммер, № 380 – у м. Упдал, № 330 – у м. Алта й № 322 – у м. Кіркенес). Шталаги своєю чергою були розподільними пунктами для відправки військовополонених до основних та малих робочих таборів. Кількість в'язнів у малих

становила від кількох десятків до кількох сотень осіб. Кожний зі шталагів відповідав за табори, які були в його підпорядкуванні на певній території [34, 23-24].

У компетенції шталагу № 303 в м. Ліллегаммер перебувало 84 табори, розташовані в південній і центральній частині Норвегії. Шталаг № 380 у м. Упдал, був базовим табором у її центральній частині. У його підпорядкуванні було 65 таборів. Шталагу № 330 у м. Алта були підпорядковані табори на півночі країни. Наприкінці 1944 р. цей шталаг був перенесений до м. Нарвік. На 1 квітня 1945 р. до його структури входило 122 табори.

До жовтня 1944 р. на території Норвегії розташовувався ще один базовий шталаг – № 322 в м. Кіркенес. Утім, відомості про нього фрагментарні. У жовтні 1944 р., із початком Петсамо-Кіркенеської наступальної операції радянських військ (7–29 жовтня 1944 р.), шталаг № 309 у м. Салла (Фінляндія) і шталаг № 322 у м. Кіркенес (Норвегія) були об'єднані та введені до складу шталагу № 330 у м. Нарвік (Норвегія) [34, 24].

Загалом до структури шталагів входив 271 робочий табір, що було зазначено в документах німецького командування в цій країні [34, 29].

Разом зі шталагами військовополонених направляли до авіаційно-будівельних, будівельних, робочих батальйонів та батальйонів постачання. Будівельні й робочі батальйони підпорядковувалися спеціальному штабу «О» в м. Му-і-Рана, а також коменданту з питань військовополонених у Норвегії. Ці підрозділи займалися будівництвом залізниць та автодоріг, зведенням укріплень і військово-морських баз, вирубкою лісу тощо. Два батальйони постачання забезпечували продовольством і предметами першої необхідності всю німецьку табірну систему в країні. Чотири спеціальні авіаційно-будівельні батальйони, які перебували в компетенції німецьких військово-повітряних сил, займалися будівництвом злітно-посадкових смуг та розчищенням їх від снігу [34, 26].

Із загальної кількості іноземних військовополонених, які перебували в шталагах Норвегії, радянських бранців була більшість – 93–95 % [39, 30]. Радянці перед відправкою до Норвегії проходили попередній відбір за фізичним станом і здатністю виконувати різну роботу. Серед необхідних професій виділялися гірники, металурги, будівельники, транспортники, столяри та деякі інші. Велика кількість військовиків, які потрапили до полону на початку німецько-радянської війни в червні 1941 р., спершу була направлена до Польщі або ж Німеччини. Потім їх заганяли до трюмів вантажних кораблів і відправляли до Норвегії.

У тісній співпраці з райхскомісаріатом Норвегії на території країни діяла спеціалізована напіввійськова Організація Тодта (далі – Організація), підпорядкована Міністерству озброєння та військового майна. Перші фахівці Організації з'явилися в Норвегії навесні – влітку 1940 р., вони з'ясували головні напрями робіт. До 1942 р. було проведено реорганізацію установи, створено розгалужену структуру за територіальним принципом. До роботи активно залучали військовополонених та остарбайтерів із різних країн. У розпорядженні Організації на

початку 1944 р. було 47 200 військовополонених, із них 33 тис. – з Радянського Союзу [34, 53 54].

Головним будівельним майданчиком Організації стала Північна Норвегія. Організація отримала право на будівництво залізниці «Нордландсбанен», яка зв'язувала м. Кіркенес та Му-і-Рана. Залізницю було поділено на дві ділянки – північну й південну, обидві пролягали у провінції Нурланн. Крім цього об'єкта, військовополонені були задіяні на будівництві підвісної канатної дороги в м. Кіркенес, працювали в портах у м. Нарвік, на військовому будівництві в м. Берген, на будівництві аеродромів у м. Кіркенес і поблизу с. Лаксельв.

У м. Тронгейм полонені брали участь у роботах на базі підводних човнів. На заході Норвегії працювали на будівництві споруд поблизу м. Ставангер, а також аеродрому, розчищали злітно-посадкові смуги від снігу. Відомо, що на одному з важливих об'єктів у Західній Норвегії – аеродромі в м. Сола – також працювали військовополонені. У Південній Норвегії в містечку Мевік їхня праця застосовувалася на будівництві бараків, вогневих позицій та бункерів далекобійної батареї. За 40 км на північний схід від м. Осло радянськими бранцями був побудований та обслуговувався аеродром [33].

Загалом у табірній системі Норвегії налічувалося близько 500 місць утримання полонених [34, 56].

Людей із Радянського Союзу використовували для виконання найважчих робіт. Часто вони працювали, користуючись примітивним реманентом, без технічних засобів. Тривалість робочого дня була ненормованою і всюди різною. У таборах вона коливалася від 10 до 14 год, у середньому – до 12 год на день.

Суворі погодні умови північних районів Норвегії, де перебувала найбільша кількість полонених, справляли помітний вплив на стан їхнього здоров'я та умови праці. Найважче було першим бранцям. Умови життя страшні: людей розміщували в бараках, покинутих будівлях і сараях. Часто вони будували собі житло на пустому місці, користуючись примітивним реманентом. Постільними речами служили солом'яні матраци та старі ковдри. Утім, часто не було і їх – доводилося спати на соломі або на голій підлозі. Добротний одяг і взуття у бранців часто відбирали, вони залишалися в обносках. Військовики зазвичай не мали теплих шкарпеток, рукавичок і спідньої білизни. А взимку працювати доводилося на лютomu холоді, не раз траплялися важкі ступені обмороження на роботі й замерзання в погано обігрітих бараках, адже полонені мали самі знаходити або видобувати паливо, якого не було поблизу місця їх утримання.

Звичайно, працювати у великі холоди було дуже складно й енергозатратно, але морози відігравали й позитивну роль. У таборах на півночі країни практично не виникало епідемій, що призводили б до масової загибелі людей.

У серпні – вересні 1941 р. німецьке Верховне командування в Норвегії виробило рішення стосовно харчування військовополонених, посилаючись на те,

що СРСР не підписав Женевської конвенції. Головним принципом було збереження працездатності. У багатьох таборах не існувало приміщень для куховарства. Полонені самі собі готували їжу на багаттях, використовуючи для цього бляшанки та відра: таке харчування не задовольняло потреб людини з огляду на виснажливу роботу. Продуктові норми для радянських військовополонених у Норвегії, як і в інших країнах, де вони перебували, були низькими – становили в калорійному обрахунку 1,5–2 тис. ккал на добу, що майже вдвічі менше за норму.

Медичної допомоги бранцям не надавали, хворих відокремлювали від здорових у тому самому таборі. У таких умовах головною загрозою для життя людей стали хвороби, такі як грип, запалення легенів, туберкульоз, дифтерія, набряки, які швидко поширювалися. Напівголодне животіння, виснажлива робота, холод, а також жорстоке ставлення охоронців були причинами смертності в таборах.

Норвежці стверджують, що точна кількість загиблих у країні радянських полонених досі невідома, називаючи число 13 700 осіб [45]. Це найбільші жертви в Норвегії під час війни. Російський історик М. Панікар наголошує на тому, що в підрахунках Департаменту із захоронень на території Норвегії в роки Другої світової війни не врахована інформація про могили військовополонених, розстріляних під час спроби втечі, за порушення режиму або загиблих на роботі внаслідок нещасного випадку. Тому кількість жертв нацистів у Норвегії становить близько 14 тис. осіб (із загальної кількості – 91 800 полонених), із яких понад 75 % померли на півночі країни [34, 34].

Знайти інформацію про нацистські табори та місця утримання бранців у Норвегії дослідникам було вкрай важко. Персональні відомості накопичували поступово, частково інформацію збирали із запитів, які надходять до Музею. Так, у 2019 р. до Музею надійшов лист від Українського інституту національної пам'яті про звернення заступника голови громадської організації «Українська громада в Норвегії» Ігоря Борща з проханням розмістити в базі даних України списки військовополонених, які загинули на півночі Норвегії й спочатку були поховані на о. Енгелей [25].

Із 535 осіб у списку науковці виокремили 166 уродженців 20 областей України. Списки доповнили персональною інформацією, систематизували за адміністративним поділом України, доопрацювали за фондовою колекцією Музею, Книгами Пам'яті України та загальнодоступними електронними ресурсами.

У результаті дослідницької роботи з'ясовано, що на о. Енгелей (Північна Норвегія) містився один із таборів, підпорядкованих шталагу № 330. Наприкінці 1944 р. шталаг перенесли до м. Нарвік. Це було пов'язано з відступом восени 1944 р. гітлерівців із Фінляндії та евакуацією з Фінмарку – найбільшої північної адміністративної одиниці Норвегії. До структури шталагу № 330 на 1 квітня 1945 р. входило 122 табори, в яких перебувало 11 588 військовополонених. Цей шталаг розподіляв їх на будівництво військових укріплень та на стратегічний об'єкт у Північній Норвегії – залізницю «Нордландсбанен». Крім того, на прокладанні

залізниці були задіяні військовополонені дев'яти робітничих батальйонів, підпорядкованих спеціальному штабу «О». Кількість бранців у них на 8 травня 1945 р. становила 22 406 осіб [34, 24]. Згідно із задумом нацистів радянські в'язні мали побудувати залізницю через усю Північну Норвегію. Ці плани не були реалізовані. Утім, проект створення залізниці «Нордландсбанен» був частково здійснений силами військовополонених [45].

Вони працювали в кам'яних кар'єрах на будівництві дороги поблизу Вест-фіорду й дотів на острові. Без потрібних знарядь, у негоду, в украй важких умовах – видобували й возили каміння на будівництво. Рабська праця військовополонених мала велике значення для розвитку норвезької інфраструктури і в перспективі сприяла модернізації країни, що було зазначено на виставці «Радянські військовополонені в Норвегії» в м. Осло [45].

Невільники з України, що опинилися на о. Енгелей, спершу були зареєстровані поза територією Норвегії – в шталагах № 315 (II-B) Гаммерштайн, № 315 (II-F) Гаммерштайн / Шлохау та № 302 (II-H) Грос-Борн-Редериц [3].

За уточненими даними, більшість українських полонених опинилась на острові у 1942–1943 рр. Зі 166 бранців 161 – військовий, 5 – цивільні особи. У 1942 р. загинуло 86 осіб, у 1943 р. – 76, у 1944 р. – 4 [28].

Найстарші в'язні в 1941 р. були у віці 49–47 років (1892–1894 р. н.), серед них Петро Микитович Усенко, 1892 р. н., уродженець с. Костянтинівка Пологівського району Запорізької області. Він потрапив у полон 27 липня 1942 р. під м. Ростов-на-Дону (нині – Російська Федерація). Перебував у полоні сім місяців, загинув 22 лютого 1943 р. [12, 571; 29; 32]. Микола Архипович Орешечко (Орешнічков), 1894 р. н., уродженець с. Новомиколаївка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області, червоноармієць 121-го окремого інженерного батальйону 9-ї армії, потрапив у полон у 1942 р. (ймовірно, під час Харківської операції), помер 27 листопада 1942 р. [49].

Наймолодшим полоненим (1924–1923 р. н.) в 1941 р. виповнилося 17–18 років. Це, зокрема, Аркадій Вирка, який народився в 1924 р. у с. Трохимівка Ізюмського району Харківської області. Він потрапив у полон 29 липня 1942 р. під м. Ростов-на-Дону й витримав майже два роки випробувань. Розстріляний 2 липня 1944 р. [18, 557; 38]. У свої 20 років помер у полоні 24 січня 1943 р. Василь Данилович Ядевський 1923 р. н., уродженець Тернопільської області [32].

Катастрофічний для Червоної армії початок війни позначився насамперед на кількості людських військових утрат. Військовики потрапляли в полон від перших днів німецько-радянської війни. Так під м. Юрбург (нині м. Юрбаркас, Литва) 1 липня 1941 р. опинився в полоні киянин Віктор Михайлович Слободе(ю)нюк, 1916 р. н. 10 липня 1941 р. в м. Чортків Тернопільської області потрапив у полон Олексій Федорович Бездетко (Бездітко), 1906 р. н., уродженець с. Коломак (Крамарівка) Коломацького району Харківської області [32; 16, 534]. Під м. Кіровоград 7 липня 1941 р. – Михайло Григорович Коломієв (Коломієць),

1906 р. н., уродженець с. Великодське Міловського району Луганської області [13, 83]. 5 серпня 1941 р. в м. Первомайськ Миколаївської області опинився у бранцях Олексій Самійлович Вензюк (Вензик), 1915 (1919) р. н., уродженець с. Котельва Котелевського району Полтавської області [14, 630]. 12 вересня 1941 р. в м. Кременчук Полтавської області – Григорій Степанович Верхбицький (Вербицький, Вежбицький), 1909 р. н., уродженець м. Лебедин на Сумщині [32]. За інформацією Книги Пам'яті України Сумської області, він зник безвісти в листопаді 1942 р. [15, 54]. У відкритих джерелах розміщена анкета дружини на пошук чоловіка з підтвердженням товариша по службі про обставини полону військовослужбовців 1057-го стрілецького полку та загибелі Григорія Верхбицького, який «був замучений за непокору німецькою охороною» 14 грудня 1942 р. в таборі на о. Енгелей. 25 вересня 1941 р. під м. Лубни Полтавської області опинився в полоні Анатолій Іванович Васильєв, 1914 р. н., уродженець м. Маріуполь Донецької області [32].

Двоє в'язнів були односельцями, трактористами із с. В'язівка Павлоградського району Дніпропетровської області. Вони потрапили до полону разом 30 липня 1942 р. під м. Ростов-на-Дону (Російська Федерація). Обидва уперше зареєстровані в шталазі № 302 (II-H) Грос-Борн-Редериц, загинули в нацистському таборі на о. Енгелей. Утім, Петро Андрійович Дубовий, 1904 р. н., за № 106017, помер 10 лютого 1943 р., а Іван Євтихович Дубовий, 1910 р. н., за № 106018, – 25 листопада 1942 р. [32]. На обох земляків є інформація в Книзі Пам'яті України Дніпропетровської області [10].

Значна кількість військовослужбовців опинилась у полоні внаслідок потрапляння військ у «котли». Аналізуючи персональні відомості бранців (у яких є необхідна інформація), дослідники встановили, що найбільша кількість із них – 83 особи – була захоплена в полон улітку – на початку осені 1942 р. під м. Ростов-на-Дону. Місто вперше було окуповане 21 листопада 1941 р., відвойоване 29 листопада 1941 р. військами Південного й Закавказького фронтів під час Ростовської операції (1 січня – 18 лютого 1943 р.), окуповане вдруге 24 липня 1942 р. Остаточно нацисти були вигнані з нього 14 лютого 1943 р. військами Південного фронту [29, 210; 43, 355–356].

12 українців опинились у бранцях під час невдалої Харківської операції (12–29 травня 1942 р.) Південно-Західного фронту, а також 9-ї та 57-ї армій Південного фронту [43, 355]. Вони потрапили в полон у м. Харків та Куп'янськ, с. Лозовенька й Чепіль Балаклійського району, на ст. Лозова Лозівського району.

Дев'ятьох військовиків полонили навесні та влітку 1942 р. в Криму, зокрема під м. Севастополь, одного – під м. Керч. Також є інформація про полон у 1942 р. українських військовослужбовців у Донецькій та Луганській областях тощо.

Свідченням про наявність проблеми в обліку військовополонених є приклад Степана Митрофановича Ніколаєвського, 1914 (1910) р. н., уродженця с. Півні Ружинського району Житомирської області, загиблого в полоні 31 січня 1943 р.

Він був призваний до армії Фастівським РВК Київської області 29 липня 1941 р., потрапив до полону 26 травня 1942 р., під час Харківської операції, в с. Лозовенька. Зарахований померлим у полоні в Списку безповоротних втрат Фастівського РВК № 22459 від 19 квітня 1948 р. після звернень родини зі скаргою до Президії Верховної ради СРСР про відсутність інформації про родича та призначення пенсії [52].

Відповідаючи на запит киянина Дмитра Кушпіля, який розшукував могилу свого прадіда Василя Каракохи, ми дізналися про ще один гітлерівський табір у Північній Норвегії, що був розміщений у поселенні Б'єрнелъва [24].

Серед документів, переданих Сквирським РВК Київської області, було знайдено сповіщення про загибель рядового 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії 1-го Українського фронту Василя Каракохи, 1910 р. н., уродженця с. Терешки Сквирського району, згідно з яким військовослужбовець зник безвісти 14 січня 1944 р. в районі «с. Дзенгуловка» (насправді с. Дзензелівка) Маньківського району Київської (нині – Черкаська) області. Повідомлення було адресовано його дружині Марії Іванівні [52].

У загальнодоступній електронній базі даних загиблих військовиків, науковці музею натрапили на документ, у якому знайшли інформацію про те, що вже не Василь Каракоха, а Василь Раракоха, уродженець с. Терешки Київської області, потрапив до полону 10 січня 1944 р. під м. Умань. Перебував у полоні в шталазі № 315 (II-B) у Гаммерштайні, переведений до табору в Північну Норвегію, помер 24 червня 1944 р. [3].

Полярне коло перетинає країну на вершині гори Сальтф'ель. Саме там, на висоті майже 700 м над рівнем моря, розташувався табір Б'єрнелъва. Тамтешні військовополонені також доклали зусиль до будівництва залізниці «Нордландсбанен».

Науковці Музею встановили персональні відомості сімох загиблих червоноармійців з України, в'язнів табору в поселенні Б'єрнелъва. Четверо – уродженці Київської області, по одному військовослужбовцю народилося у Вінницькій, Донецькій та Харківській областях. Миколу Дубину, уродженця м. Краматорськ Донецької області, який був призваний до армії в 1941 р., полонили в липні 1942 р. під м. Новочеркаськ Ростовської області в Росії [32].

Шестеро військовиків потрапили до полону наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. Скажімо, Прохор Буренок, уродженець с. Пилява Димерського (нині – Броварський) району Київської області опинився серед бранців під м. Житомир у листопаді 1943 р., в сповіщенні значиться зниклим безвісти в травні 1944 р. [50], Григорій Ільченко, уродженець с. Кручик Богодухівського району Харківської області, призваний до армії в серпні 1943 р., опинився в полоні під м. Полтава 14 серпня 1943 р. [3]. Семен Хацко, уродженець с. Білопілля Козятинського району Вінницької області, потрапив у неволю в Гомельській області Білорусії в грудні 1943 р. [32]. Василь Глушинок, уродженець с. Петрівці Вишгородського

району Київської області, – під м. Шепетівка на Хмельниччині в січні 1944 р., Василь Каракоха і Петро Шевченко – на Черкащині в січні 1944 р. [32].

На Петра Шевченка, 1909 р. н., уродженця с. Глушки Білоцерківського району Київської області, дружина отримала два сповіщення. Перше – з військової частини п/п 78194 (240-ї стрілецької дивізії) від 1 березня 1944 р. – про те, що чоловік зник безвісти 19 січня 1944 р. Наступне – надійшло 10 січня 1948 р. з Управління з обліку загиблих і зниклих безвісти рядового і сержантського складу – про те, що червоноармієць П. Т. Шевченко загинув у німецькому полоні 20 жовтня 1944 р. [49].

Усі семеро в'язнів табору в поселенні Б'єрнелъва пішли з життя в розквіті сил, у віці 30–40 років. Жодна з українських родин не дізналася про місце смерті батька, чоловіка або сина в окупованій нацистами Норвегії.

У 2020 р. до Музею звернулися волонтери, які повідомили про заклик Томмі Таншдтада, жителя Норвегії з поселення Невердал, допомогти в пошуках родичів радянських військовополонених, загиблих у його рідній місцевості [30]. Цей населений пункт міститься на березі моря в самому центрі країни.

У поселенні Невердал із часів Другої світової війни залишилися бункери й артилерійські позиції. Пошуковець і волонтер із Норвегії встановив, що в його населеному пункті були німецькі фортеця та військова в'язниця. Там під час війни загинуло 120 людей. Згодом померлим військовикам установили пам'ятник. У 2015 р. імена загиблих військовополонених було викарбувано на плитах меморіалу в поселенні Невердал.

В архівах Норвегії та Росії Т. Таншдтад знайшов 29 прізвищ загиблих радянських військовослужбовців, із яких 20 – з України. Музей долучився до пошуку інформації про долі й родини військовополонених із України. З'ясовано, що п'ятеро спочатку перебували в шталазі № 315 (II-B), п'ятнадцять – у шталазі № 315 (II-F) [3].

20 квітня 1942 р. всі 20 українців були переведені до шталагу № 303, на території Норвегії, в м. Ліллегаммер [34]. У його компетенції перебували табори, розташовані в південній та центральній частинах Норвегії, зокрема і в поселенні Невердал. Більшість полонених військовиків було мобілізовано до армії напередодні німецько-радянської війни. Усі потрапили в полон у 1941 р. й померли впродовж 1942 р. Сімох військовослужбовців полонили на території Росії, трьох – Білорусії, двох – на Житомирщині, по одному – на Полтавщині та Київщині. У шістьох місце полонення невідоме [32].

Уже через два місяці після переведення до Норвегії, в червні 1942 р., в населеному пункті Невердал загинуло четверо українських полонених. У липні – померло 7 людей, у серпні – 6, у вересні – 1, у жовтні – 2. Жертвами нацистів у поселенні Невердал стали молоді й дієдатні чоловіки 27–37 років.

Серед них – уродженці Вінницької області: Олександр Ковалишин із с. Воробіївка Немирівського району (36 років), Олексій Пивошенко із с. Кузьминці

Гайсинського району (35 років) [47; 48]. Єгор Курочка – уродженець Донецької області із с. Луганське – (33 роки) [54, 172]. Степан Слюсар – із с. Андріяшівка Янушпільського району Житомирської області (32 роки) [11, 337]. Петро Нижник – із с. Старі Бабани Уманського району Київської (нині – Черкаська) області (28 років) [58, 1]. Уродженці Полтавської області – Михайло Таранець із с. Опришки Глобинського району (34 роки) та Микола Волков – із с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району (27 років) [51, 114; 55, 153]. Сергій Афанасьєв – із с. Курдюмівка Шосткинського району Сумської області (37 років) [62, 10]. Гнат Вакуленко – із с. Воскресенівка Богодухівського району Харківської області (32 роки) [56, 12, № з/п 5186]. Андрій Дунаєнко – із с. Павлівка-1 Тальнівського району Черкаської області (36 років) [57, 27, № з/п 109]. Іван Письменний – із с. Мажівка (с. Слабин) Коцюбинського (нині – Чернігівський) району Чернігівської області (31 рік) [17, 446].

За матеріалами колекції Музею встановлено, що на 19 військовослужбовців є інформація в матеріалах районних військкоматів та Книгах Пам'яті України. 18 військовиків мали родини, сповіщення про смерть чоловіків отримали їхні дружини, на двох чекали вдома батьки.

У другій половині 1944 р. дії Червоної армії наблизилися до території Норвегії. 22 жовтня 1944 р. під час Петсамо-Кіркенеської наступальної операції війська Карельського фронту перейшли радянсько-норвезький кордон, 25 жовтня заволоділи м. Кіркенес, 27 жовтня – м. Нейден. 29 жовтня радянські війська завершили операцію, витіснивши нацистів з окупованої частини Мурманської області, району Петсамо (Печенга) та північних районів Норвегії. Загальні людські втрати радянських військ під час операції становили 21 233 військовослужбовці, безповоротні – 6084 особи [43, 333]. Зокрема, на норвезькій землі полягли 2122 військовики [27, 226].

Розгром гітлерівських військ у Заполяр'ї в результаті Петсамо-Кіркенеської операції підірвав позиції Вермахту в Скандинавії й значною мірою послабив оборону північних районів Райху. Із приходом Червоної армії на північ Фінмарку були створені умови для передачі влади законному норвезькому уряду.

10 листопада 1944 р. до м. Кіркенес, що приблизно за 8 км від норвезько-російського кордону, прибули норвезька військова місія й військовий загін, який складався з 271 особи. До кінця Другої світової війни чисельність норвезьких солдатів і офіцерів, які виконували поліцейські функції в Північній Норвегії, сягнула 2735 військовиків [30].

Перемога над гітлерівцями в Європі була здобута в травні 1945 р. На відміну від усіх попередніх воєн у Європі, наприкінці Другої світової війни не відбувалось укладення основного договору, мирної конференції, жодного мирного врегулювання. Увечері в п'ятницю 4 травня 1945 р. генерал Монтгомері прийняв німецьку капітуляцію у фургоні тактичного штабу, це давало йому повноваження командувати не тільки основною частиною німецьких армій у Північно-

Західній Європі, а й цілим апаратом Третього райху. Без зустрічних умов здавалися північ Німеччини, Данія і Норвегія. Американці, звісно, не збиралися приймати військову капітуляцію, запропоновану Монтгомері. Водночас і Радянський Союз не виявляв готовності аплодувати миру, який не демонстрував перемоги «наукових» принципів марксизму-ленінізму-сталінізму [4, 521]. Генерал Ейзенгавер прийняв формальну капітуляцію на своїй базі під Реймсом. Маршал Жуков – у своїй штаб-квартирі в Карлсгорсті. Безумовно, капітуляція Німеччини мала настати опівночі 8 травня (за Гринвіцьким часом) [5, 1078].

Саме в цей день гітлерівці здалися в Норвегії. У південні райони країни прибули англо-американські війська, які прийняли капітуляцію противника [26, 227].

Після закінчення найбільшого військового протистояння ХХ ст. в Норвегії знищували монументи й пам'ятники, встановлені гітлерівцями. У 1948 р. в умовах «холодної війни» норвезький уряд, який побоювався радянських шпигунів, ухвалив рішення про те, що всі захоронення радянських громадян – як військовополонених, так і військовослужбовців, які загинули в боях за визволення Східного Фінмарку, – мають бути перенесені в одне місце на півночі країни. Таке саме єдине братське кладовище мали намір створити і в Південній Норвегії. Однак повною мірою цей план було реалізовано в північних регіонах – Нурланн, Трумсе й Фінмарк.

У 1951 р. норвезький уряд провів масове перепоховання розкиданих по всій країні останків радянських військовиків на одному загальному військовому кладовищі. Місцем захоронення був обраний о. Х'етта у провінції Нурланн.

Цей острів став місцем для створення військового меморіалу не випадково, адже на ньому вже існувала могила, де в 1944 р. поховали останки загиблих у кораблетрощі. 27 листопада 1944 р. поблизу острова було потоплено норвезький корабель «Рігель» (норв. Rigel), під час Другої світової війни використовуваний гітлерівцями як транспортне судно. Це була найбільша катастрофа на морі біля норвезького узбережжя з найбільшою кількістю жертв за всю війну.

16 серпня 1940 р., після окупації Норвегії нацистами, «Рігель» був реквізований для потреб німецьких військ. Він здійснював перевезення на північ від м. Тронгейм уздовж норвезьких берегів переважно боеприпасів і спорядження для німців, а також робітників із військовополонених. 27 листопада 1944 р. корабель був торпедований, бомбардований та потоплений англійськими літаками, які базувалися на авіаносці «Імплакабл» (англ. Implacable). Британці вважали, що корабель здійснює перевезення німецького військового контингенту з Норвегії на європейський континент, де тривали жорстокі бої.

У цей час на його борту, за різними даними, перебувало від 2747 до 2838 осіб [8]. На переповненому судні зчинилась абсолютна паніка, коли його підпалили. Вижило лише від 250 до 267 людей [42]. Крім німців, у цей час на борту перебували радянські та югославські військовополонені (приблизно 2248 осіб), а також інші бранці (норвежці й німецькі дезертири з Фінляндії) [8].

Під час Другої світової війни загиблих радянських військовополонених, а пізніше – полеглих у боях за визволення Норвегії від гітлерівців солдатів та офіцерів ховали на церковних дворах, місцевих кладовищах, поблизу військових і цивільних об'єктів, які будували німці; часто навіть на необроблених землях і в недоступних гірських районах.

Утім, навесні 1951 р. більшість поховань від м. Кіркенес до м. Бреннейсунн було перенесено до одного – братського. Офіційно оголошеною метою операції було полегшення доступу до могил та приведення пам'ятників до «належного вигляду». «Монументи, які споруджені й на які отримано дозвіл, залишаться недоторканими», – стверджувала влада. Населення було проти цих дій. Тож місцевим урядникам не було повідомлено про час операції. План утілювали таємно, відповідальним за його проведення було призначено Міністерство оборони. Людські останки перекладали асфальтом і перевозили в мішках, звідси й назва операції – «Асфальт» [39].

Утім, як писала історик М. Сулейм, багато могил і пам'ятних знаків були розкриті. Деякі поховання переносилися настільки недбало, що на їхніх місцях залишалися зруйновані хрести та плити з написами. Дослідниця оприлюднила ці маловідомі та неафішовані сторінки норвезької післявоєнної історії у своїй докторській дисертації «Радянські військовополонені в Норвегії в 1941–1945 роках – чисельність, організація й репатріація», що вийшла в 2005 р. [39].

У 1951 р. на о. Х'етта у братських могилах поховали 7551 особу, з яких були ідентифіковані лише 823 людини. Кладовище було відкрито 8 липня 1953 р. Там установили обеліск, облаштували парк [22]. Це та частина норвезької післявоєнної історії, про яку влада, як і раніше, вважає за краще не згадувати.

Наразі на міжнародному військовому кладовищі на о. Х'етта зареєстровано 9446 військовиків із 517 кладовищ, зокрема радянських військовополонених – 7803 [3]. Відомі імена лише 2700 загиблих [45]. Кожен із військовослужбовців, який зник безвісти, загинув у полоні, гідний того, щоб його знайшли, ідентифікували й поховали.

Упродовж 2020–2021 рр., працюючи над програмою «Війна. Полон. Пам'ять», науковцям вдалося ідентифікувати 193 військовополонених – уродженців України, які загинули під час нацистської окупації в Норвегії. Під час пошуку інформації про сучасне місце захоронення військовополонених із України, які перебували в нацистських таборах у поселеннях Б'єрнелва, Невердал та на о. Енгелей, було встановлено, що всі вони покоються не на місці первинного захоронення, а на о. Х'етта, в секторі В (для невідомих) на міжнародному військовому кладовищі для іноземців. Усі знайдені персональні відомості розміщені на пошуковому порталі martyrology.org.ua в рубриці «Військові поховання» [21].

Військовополонені з України були звичайними чоловіками, які за власною волею або за мобілізаційним примусом опинилися в Червоній армії і боролися

з Вермахтом. Мали цивільні професії, родини, дітей. Вони не були винні ні в розгортанні такого великого протистояння, ні в тому, що потрапили до полону. Українські бранці стали жертвами війни.

Збереження пам'яті про цих людей та події найкривавішої війни в історії людства має послужити засобом запобігання трагічним повторенням. Військовополонені – це обов'язкова прикмета будь-якої війни, проте ставлення до них власної держави, народу загалом, є свідченням цивілізованості, гуманності й демократичності суспільства [46].

Джерела та література:

1. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) / О.В. Буцько // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
2. Военный энциклопедический словарь. – Изд. 2-е. – М.: Военное издательство, 1986. – 864 с.
3. Военные могилы иностранцев в Норвегии. Поиск людей или захоронений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.krigsgraver.no>. – Назва з екрана.
4. Даллас Г. Примарний мир. 1945. Незавершена війна / Г. Даллас. – К.: Темпора, 2012. – 770 с.
5. Дейвіс Н. Європа: історія / Н. Дейвіс. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
6. Державний архів Київської області. – Ф. 5597. – Оп. 1.
7. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. П-5907. – Оп. 4.
8. Гибель «Ригеля» 27 ноября 1944, с 2000 советских военнопленных [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://maxdianov.livejournal.com/87824.html>. – Назва з екрана.
9. Кан А.С. Внешняя политика скандинавских стран в годы Второй мировой войны / А. Кан. – М., 1967. – 456 с.
10. Книга Пам'яті України: Дніпропетровська область: в 11 т. – Т. 11 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 700 с.
11. Книга Пам'яті України. Житомирська область: у 12 т. – Т. 6 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: Р.Р. Петронговський та ін. – Житомир: Льонок, 1995. – 672 с.
12. Книга Пам'яті України. Запорізька область: в 21 т. (23 кн.). – Т. 8 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: В.І. Воловик (керівник) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 608 с.
13. Книга Памяти Украины: Луганская область: в 18 т. – Т. 8 / Гл. ред. колл.: И.А. Герасимов (руководитель) и др.; обл. ред. колл.: Л.И. Дайнеко и др. – Луганск, 1995. – 672 с.
14. Книга Пам'яті України: Полтавська область: в 12 т. – Т. 5 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: П.Г. Шемет (керівник) та ін. – Полтава, Полтавський літератор, 1996. – 800 с.
15. Книга Пам'яті України: Сумська область: в 14 т. – Т. 7 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: О.Д. Мартиненко (керівник) та ін. – Суми: Слобожанщина, 1996. – 744 с.
16. Книга Пам'яті України. Харківська область: в 20 т. – Т. 8 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: О.Л. Сидоренко (керівник) та ін. – Харків: Наукова редакція Харківського обласного видання Книги Пам'яті України, 1995. – 911 с.
17. Книга Памяти Украины: Черниговская область: в 9 т. – Т. 9 / Гл. ред. колл.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; обл. ред. колл.: А.В. Соколов (председатель) и др. – К: Поисковое издательское агентство «Книга Памяти Украины», 2002. – 1007 с.
18. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 191 с.

19. Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні* / В. Косик. – Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 685 с.
20. Лисенко О.Є. *Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти* / О.Є. Лисенко // *Історія великих страждань. Нацистські табори для військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення* / Ін-т історії України НАН України, Меморіал. комплекс «Національний музей історії ВВВ 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 14–18.
21. *Мартиролог* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/necropolis/ukraine/kyiv>. – Назва з екрана.
22. *Международное воинское кладбище на Хьетте* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%B2%D0%BE%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B1%D0%B8%D1%89%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%A5%D1%8C%D1%91%D1%82%D1%82%D0%B5. – Назва з екрана.
23. *Мировые войны XX века: в 4 кн. – Кн. 4: Вторая мировая война: документы и материалы* / Сост. Ю.А. Никифоров; отв. ред. М.Ю. Мягков. – М.: Наука, 2002. – 677 с.
24. *Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).* – Науково-дослідний відділ (НДВ). – Лист-запит № 318/2019.
25. НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 601/2019.
26. Носков А.М. *Норвегия во Второй мировой войне. 1940–1945* / А. Носков. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
27. Носков А.М. *Скандинавский плацдарм во Второй мировой войне* / А. Носков. – М.: Наука, 1977. – 248 с.
28. *Обобщённый банк данных о защитниках Отечества* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru>. – Назва з екрана.
29. *Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945* / М.Л. Дударенко и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
30. *Операция «Асфальт»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://amp.www.google-info.org/3287192/1/operatsiya-asfalt.html>. – Назва з екрана.
31. Отто Р., Келлер Р. *Советские военнопленные в системе концлагерей Германии* / Райнхард Отто, Рольф Келлер / Пер. с нем. Л.В. Ланника и Н.А. Власова; под науч. ред. Е.Л. Киселёвой. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 400 с.
32. *Память народа 1941–1945 гг.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyatnaroda.ru>. – Назва з екрана.
33. Паникар М.М. *Операция «Асфальт»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://narfu.ru/university/library/books/2542.pdf>. – Назва з екрана.
34. Паникар М.М. *Советские военнопленные в Норвегии в годы Второй мировой войны: монография* / М. Паникар. – Архангельск: Агентство С IP Архангельской ОНБ, 2010. – 152 с.
35. Пастушенко Т. *Військовий полон на території райхскомісаріату «Україна» за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр.* / Т. Пастушенко // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – Вип. 19. – К., 2016. – С. 172–184.
36. *Політична історія України. XX ст.: у 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945* / Керівник тому В.І. Кучер. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.
37. Полуда В. *Умови побуту військовополонених у період світових воєн* // *Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ).* – К., 2015. – С. 179–186.
38. Полян П.М. *Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине* / П. Полян. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. – 978 с.

39. Прохоров П. Голос павших. Операція «Асфальт» // *Експерт Северо-запад*. – 2007. – № 5.
40. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): Монографія / О. Потильчак. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
41. Прохоров П. Голос павших. Операція «Асфальт» // *Експерт Северо-запад*. – 2007. – № 5.
42. Ригель (судно) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B8%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%8C_\(%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%BE\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B8%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%8C_(%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%BE)). – Назва з екрана.
43. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь* / Г. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
44. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. Семиряга. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
45. *Советские военнопленные в Норвегии* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tari-el.gov.ru/ombudsman/DocLib5/russisk_ferdig_skjerm.pdf. – Назва з екрана.
46. Тематична спрямованість виставки «Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках: люди і долі». – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2003.
47. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Всеукраїнська база загиблих (далі – Фонди НМІУДСВ)*. – Вн-025106.
48. Там само. – Вн-073500.
49. Там само. – Кв-097955.
50. Там само. – Кв-132336.
51. Там само. – Кв-137079.
52. Там само. – Кв-149861.
53. Там само. – Кв-5248/6. – Арк. 114.
54. Там само. – Тимчасовий фонд (далі – ТФ) – 5253/3. – Арк. 172.
55. Там само. – ТФ-5432/3. – Арк. 153.
56. Там само. – ТФ-5471/42. – Арк. 12. – № n/n 5186.
57. Там само. – ТФ-5555/1. – Арк. 27. – № n/n 10.
58. Там само. – ТФ-5556/1. – Арк. 1.
59. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. – М., 2009. – 480 с.

© Volodymyr RUHAL

NAZI POW CAMPS IN NORWAY. DESTINIES OF THE PRISONERS OF WAR FROM UKRAINE

The issue of the regional peculiarities of the forced labor used by the Third Reich is opened with help of the examples of the destinies of Ukrainians, fallen in the in the Nazi camps in the occupied Norway during the Second World War.

The documentations of the XX century events, personal histories, locating of the burial places and reinternment of 193 prisoners, fallen in localities of Bjørnelva, Neverdahl and Engeløya on the isle of Tjøtta – all these are the tributes to the memory of the Ukrainian victims of war.

Keywords: *Second World War, prisoners of war, POW camp, Norway, Tjøtta isle, Bjørnelva, Neverdahl, Engeløya isle.*

УДК 94(477)“1939/1945”341.34

© **Валентина СМІРНОВА, Олександр БІЛОУС**

ПРО ПЕРСОНАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ УКРАЇНСЬКИХ БРАНЦІВ ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИКАХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті розглянуто особливості формування музейної колекції українців – військовополонених нацистських таборів – від другої половини 1940-х рр. і донині. Проаналізовано висвітлення теми військового полону в музейній експозиції часів Радянського Союзу та доби незалежності. Показано форми застосування музейних предметів для висвітлення теми в науковому, експозиційному, видавничому та освітньому напрямках діяльності інституції.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, комеморація, військовополонені (бранці), нацистські табори, фондова колекція, дослідницький проєкт.

Бранці – обов’язкова складова будь-якої війни, проте ставлення до них власної держави є свідченням цивілізованості, гуманності й демократичності суспільства. На нашу думку, це твердження набуває особливої актуальності у зв’язку з постійними зусиллями керівництва України, спрямованими на кожного свого громадянина, який потрапив у полон під час нинішньої російсько-української війни. Утім, ми й досі не знаємо, який був відсоток наших співвітчизників серед 5,7 млн солдатів та офіцерів Червоної армії, які опинились у полоні в 1941–1945 рр., а також серед 3,5 млн загальної кількості тих радянських бранців, які загинули в нацистських таборах від голоду, інфекційних захворювань, тортур, страт за етнічною чи політичною ознакою, використання на найважчих роботах (життя близько 40 % із них обірвалось у нацистських таборах на окупованій території України в 1941–1942 рр.) [7, 340; 6, 117]. Тим часом підраховано, що з 1,8 млн колишніх радянських бранців, які впродовж 1942–1946 рр. пройшли радянські фільтраційні табори та «спецперевірки», українці становили близько третини [7, 358].

Вітчизняні науковці, архівісти, пошуковці-краєзнавці, музейні дослідники дедалі активніше докладають комплексних зусиль заради належного вшанування пам’яті про наших співвітчизників, яким довелося пройти жахіття гітлерівського полону, – насамперед заради спокутування провини попередніх поколінь перед

цими людьми з боку держави й суспільства. У зв'язку із цим, гадаємо, є сенс звернути увагу на особливості комеморативних практик Національного музею історії України у Другій світовій війні зі згаданої проблематики, що здійснюються на базі його унікальної фондОВОї колекції персональних матеріалів українських бранців.

Системне наукове комплектування фондів Музею матеріалами українських бранців розпочалось у першій половині 1990-х рр. в умовах становлення й розвитку державної політики історичної пам'яті України. Утім, варто врахувати й ті персональні комплекси наших співвітчизників, колишніх в'язнів нацистських таборів, що в перші повоєнні роки та в період «відлиги» були уфоновані в колекціях музеїв, на базі яких у 1974 р. створили фондозбірню Меморіального комплексу: республіканської виставки «Партизани України проти німецько-фашистських загарбників» (МПУ, 1946–1950 рр.) і Державного історичного музею УРСР (ДІМ, надходження 1940–1970-х рр.) [3, 40].

У 1940–1970-х рр. серед цих персоналій були виключно ті, хто, попри потраплення в полон пораненим чи контуженим, зумів здійснити втечу, відзначився серед організаторів та керівників радянського підпільно-партизанського руху на окупованій території України або в лавах громадян СРСР – активних учасників європейського руху Опору й був удостоєний високих урядових нагород посмертно. Наприклад: киянин, кандидат медичних наук, професор Петро Буйко, від червня 1941 р. – військлікар 2-го рангу, хірург медсанбату (6-та армія, Південно-Західний фронт), у серпні – в'язень дулагу-182 (м. Умань Черкаської області), у 1942–1943 рр. – один із організаторів та керівників радянського підпільно-партизанського руху на Київщині; вінничанин, лейтенант Василь Порик, у червні 1941 р. – командир взводу (6-та армія, Південно-Західний фронт), у серпні – в'язень дулагу-182 (м. Умань Черкаської області), остарбайтер (1942 р.), у 1943–1944 рр. – один із організаторів руху Опору радянських громадян на півночі Франції; вінничанин Петро Волинець, від червня 1941 р. – червоноармієць, помічник політрука протитанкової батареї (37-ма армія, Південно-Західний фронт), у вересні – в'язень шталагу-339 (Дарницький район м. Київ), від грудня 1941 р. до червня 1942 р. – в'язень шталагу-358 (м. Житомир), у 1942–1943 рр. – комісар партизанського загону на Житомирщині [16; 18; 29].

У період «застою» чимало колишніх фронтовиків та учасників підпільно-партизанського руху фактично стали активними провідниками вивершеного міфу про «Велику Перемогу». Тому в музейних фондах у 1970–80-хх рр. значно побільшало й особистих матеріалів від колишніх фронтовиків, партизанів та підпільників, яким судилося пройти випробування полонем. При цьому той чи інший подібний потенційний фондоутворювач обов'язково мав бути затверджений спеціально призначеними вищими державними інституціями, зокрема Комісією у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної ради УРСР. За таких обставин і самі ветерани війни добре

розуміли «межі дозволеного». Тут показовими є спогади кримчанки Марії Байди, у яких вона докладно розповідає про свою участь в обороні м. Севастополь і табірному підпіллі концтабору Равенсбрюк, але майже без коментарів залишає період перебування в пересильних таборах на території Криму та в «Грослазареті-301» (м. Славута Хмельницької області) в 1942–1943 рр. [13].

Нині у фондозбірні Меморіального комплексу зберігається 128 комплексів особистих матеріалів українських бранців, учасників німецько-радянської війни, переданих ними особисто або їхніми рідними, а також 36 листів-спогадів наших співвітчизників про перебування в нацистських таборах із особистого архіву письменника-дослідника Сергія Смирнова, автора програм на Всесоюзному радіо («Розповіді про героїзм», 1957–1959 рр.) і Центральному телебаченні (телеальманах «Подвиг», 1960–1966 рр.), одного з ініціаторів масового руху з розшуку «невідомих героїв Великої Вітчизняної війни», що був переданий його рідними до Музею в 1983 р. [9; 41].

Переважна більшість цих персоналій потрапила в полон унаслідок катастрофічних поразок Червоної армії на південно-західному та південному напрямках у 1941–1942 рр., до третини з них – важкопораненими й контуженими. Упродовж 1941–1944 рр. усі вони пройшли кілька десятків гітлерівських катівень на території 21 області України (окрім Закарпаття, Станіславщини, Тернопільщини й Херсонщини), серед яких такі стаціонарні нацистські табори, як офлаг-83 (м. Вінниця), офлаг-XI-A та шталаг-365 (м. Володимир Волинської області), шталаг-339 і шталаг-384-Z (Дарницький район м. Київ), шталаг-358-Z (м. Житомир), шталаг-301-Z (м. Славута Хмельницької області), а також близько сотні місць превентивного ув'язнення поза її межами, з яких 80 % на території Третього райху, зокрема в концтаборах Аушвіц, Маутгаузен, Бухенвальд, Дахау, Заксенгаузен, Ноенгамме, Флоссенбюрг [51; 48; 42; 47].

Зауважимо, що в різних наукових студіях та комеморативних практиках Меморіального комплексу важливу роль відіграють раритетні щоденники та епістолярій, письмові спогади й усні історії українських бранців. Саме вони дають змогу наблизитися до цілісного уявлення про весь складний спектр думок і почуттів, який пережили ці люди за ґратами гітлерівських катівень, а також осягнути різні моделі їхньої поведінки у стратегії виживання.

На нашу думку, серед особових джерел насамперед слід акцентувати увагу на щоденникові Михайла Бацули (датований 14 травня 1943 р. – 6 травня 1945 р.), що складається з кількох десятків пожовтілих, потертих папірців (ними був напханий матрац ліжка в табірному ревірі), що вміщуються в металеву палітурку розміром трохи більшу за сірникову коробку [14]. Записи двобічні, зроблені простим олівцем, дрібним, але розбірливим почерком. Спочатку автор відтворив із пам'яті записи попереднього свого щоденника, якого був змушений позбутися напередодні етапу до Бухенвальду, – про перші місяці війни, участь в обороні м. Севастополь, полон, перебування в нацистських таборах на території

окупованого Криму, а також у Німеччині. В іншій частині, що становить близько 70 % загального тексту, зафіксовано основні події табірної буття, участь у підпільній роботі радянських військовополонених у блоках № 13 та № 1, «евакуацію» з Бухенвальду в квітні 1945 р. та втечу через кілька тижнів. Текст цього унікального джерела проаналізований у кількох наукових довідках [43; 52], а також у повному обсязі оприлюднений на сторінках видання документів та матеріалів з історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України [60, 831–844].

Активно вводяться до наукового обігу й раритетні документальні матеріали українських бранців за результатами опрацювання епістолярної колекції «Непрочитані листи 1941-го» [39]. Ця колекція містить листи громадян СРСР, датовані першими місяцями німецько-радянської війни. Вона була вивезена нацистами до Віденського поштово-телеграфного музею наприкінці 1942 р. У 2009 р. за ініціативою державних структур Республіки Австрія її повернули в Україну й наступного року передали на зберігання до фондозбірні Меморіального комплексу [39].

За музейними догмами радянських часів письмові свідчення ветеранів війни не вважалися історичними джерелами. Тому не дивно, що листи-спогади, надіслані Сергієві Смирнову, та його записи бесід із учасниками й свідками подій почали опрацьовувати співробітники Музею, від яких ці матеріали отримали належну історичну оцінку, попри свій суб'єктивізм, лише в 1990-х рр. У колекції письменника виявили десятки одиниць раніше незатребуваних «живих» документів з історії українських бранців концтабору Маутгаузен, і все найцікавіше, найсуттєвіше, найзмістовніше з них було введено до наукового обігу в науково-документальному виданні, підготовленому спільно з Інститутом історії України НАН України та Українським інститутом національної пам'яті [58]. На нашу думку, представлені серед цих матеріалів записи бесід Сергія Смирнова з луганчанином Миколою Цемкалом та одеситом Андрієм Пироговим переконливо підтверджують: що драматичнішим було протистояння життя і смерті, то дивовижнішими – прояви безмірної сили й гідності людського духу.

Зі спогадів Миколи Цемкала, одного з учасників масової втечі в'язнів-смертників 20-го блока концтабору Маутгаузен у ніч проти 3 лютого 1945 р.: «Від 21 до 26 січня не годували. 21-го о п'ятій годині ранку – на повірку – до десятої. Потім загнали в барак. О третій годині знову на повірку – і до восьмої... Літній есесівець біля кулемета кинув записку, що всіх нас повинні до 5-го перевести через крематорій. Обираємо штурм... Обрали штурмову групу на чолі з електриком. Провід від люка до стелі. Вогнегасник узяв Рязанов Іван, лейтенант. Він був убитий при мені. За п'ять хвилин до дванадцятої підійшли до вікон...» [34].

Зі спогадів Андрія Пирогова, свідка втечі «двадцятоблочників», одного з організаторів та керівників повстання маутгаузенців 5 травня 1945 р.: «...А щодо блока смерті... Уночі табір поринув у темряву. Чутно було постріли, гомін, потім

усе почало стихати. Наступного дня ми вже знали всі подробиці... Наші люди навіть рахували трупи, які привозили есесівці, щось близько 800. Перед цим випав сніг, сліди було добре видно, та й собаки були пущені спеціально навчені. Одразу ж німцями було пущене в хід радіо, яке оповістило всю округу. Населення також допомагало виловлювати втікачів. Ми вважали, що ніхто не вийшов... На деяких це вплинуло дуже гнітюче, а інші вирішили, що в разі загибелі, то краще в бою, в боротьбі...» [27].

Звернемо увагу й на спільне видання музейників та науковців Інституту історії України НАН України, присвячене увічненню пам'яті поранених та хворих радянських військовослужбовців – в'язнів «Грослазарету-301» [2]. Питома вага представлених у цій книжці різноманітних матеріалів, що стосуються долі наших співвітчизників, невелика. Утім, усі вони інформаційно насичені та різноманітні за характером. Важливо, що до Музею на прохання його співробітників надіслала письмові спогади Марія Байда, яка, зокрема, засвідчила в них так: «Я пройшла низку таборів у Криму, потрапила до Сімферопольської тюрми, ідесь у вересні 1942 р. нас завантажили в ешелони й відправили в м. Славута. Розташували нас у колишньому військовому прикордонному містечку. По прибутті до Славuti я дуже хворіла, бо була поранена, контужена й дуже ослабла. Завдяки нашим медичним сестрам та лікарям, які перебували зі мною, мене виходили, але я залишалася дуже слабкою. Десь глибокої осені в Славутських лісах розстріляли останніх євреїв, які працювали в швацьких майстернях. Тому до табору приїхав польський пан набирати групу людей, які вміють шити. Наші дівчата, щоб урятувати мене, записали мене в цю групу. Нас, 11 чоловік, привели в м. Славута й розмістили під охороною в якійсь будівлі у великій кімнаті на соломі. Кожного ранку під охороною нас водили в швацьку майстерню, розташовану в Будинку піонерів. Тому що я була ще дуже слабкою і мені загрожувало повернення до табору, Ксенія Кареніна допомагала мені виконувати роботу (у мене не було сил крутити швацьку машинку)... Узимку нас розташували по квартирах... Чомусь із 11 осіб Ксенія Кареніна обрала мене в помічниці... Серед поліцаїв були підпільники. Коли вони чергували, ми з Ксенією вночі перекидали через колючий дріт табору продукти, здебільшого картоплю, яку давали місцеві... У березні 1943 р. прийшли вранці на роботу. Трапилася облава, і нас погнали в тюрму. Через кілька днів нас завантажили в ешелони й відправили в Люблін...» [13].

Інші важливі джерела – листи-відгуки до Музею від родичів померлих у «Грослазареті-301».

Із листа сина червоноармійця Володимира Вихора до дирекції Меморіального комплексу: «...Щойно в обласній газеті прочитав, що ваш Музей передав Херсонській обласній раді списки херсонців, померлих у таборі смерті в м. Славута. У тих списках є відомості: Вихор Володимир, 1906 року народження, м. Скадовськ, жив по вулиці Червоноармійській, 410. Виходить, що це мій батько...» [11].

Із листа доньки червоноармійця Федота Артеменка до дирекції Музею: «...Листа з фронту жодного не одержали, так як батька забрали 25 липня 1941 р., а 6 серпня 1941 р. наше село окупували німці. Після закінчення війни ми розшукували батька, то нам повідомили, що пропав безвісти в 1941 р., а ми знали, що він був живий іще в 1942 р., так як односелець прийшов додому і сказав, що бачив батька живим іще в 1942 р. І от через 50 років в обласній газеті надрукували список померлих в'язнів у концтаборі з Кіровоградщини – і наш батько найперший. Його дружина, наша мама, померла в 1980 р., так і не знаючи про його долю. Ми, діти і внуки, дуже вдячні працівникам Музею про подану звістку, хоча й через багато років» [10].

Про те, що родичам загиблих у м. Славути в'язнів, уродженців України, свого часу не вказали точного місця загибелі, переконливо свідчать і «сповіщення про смерть», оприлюднені у виданні. У більшості цих документів – однакові формулювання на кшталт «помер у полоні» та «відомостей немає» [2, 292–323].

Маємо констатувати, що у фондовій колекції чимало й таких важливих особових джерел, які дають змогу досить ретельно аналізувати різні аспекти військового полону та їхній вплив на долі наших співвітчизників, а саме: розмаїття трагічних обставин, за яких вони опинились у полоні; особливості їхнього виживання та звільнення з нацистських таборів; реакцію на пропагандистську кампанію Російської визвольної армії (РОА) [49].

Черкащанин, червоноармієць у запасі Григорій Миронюк у листі до Сергія Смирнова ось так згадував про надзвичайно важкі оборонні бої у складі 1-ї артилерійської протитанкової бригади 5-ї армії Південно-Західного фронту в районі с. Оржиця (нині – смт Оржиця Полтавської області) наприкінці вересня 1941 р. та ув'язнення: «Ми були озброєні виключно гвинтівками. Ніяких заздалегідь виритих укріплень. Лише вириті "клітинки". Біля кожної такої "клітинки" лежало два-три трупи наших солдатів, а потім тут з'являвся четвертий, який із-за цих трупів вів вогонь по ворогу... Патронів у нас уже в "клітинках" не залишилося. Німці близько підповзли й закидали нас гранатами... На допомогу прийшов інший взвод. Щохвилини рвалося два-три снаряди, не беручи до уваги кулеметного, автоматного вогню, вогню з літаків... Допомогали одне одному, хто патронами, хто баклажкою води... Я був контужений... Прийшов до тям в таборі в Оржиці. У кого була "зірочка" на рукаві – одразу розстрілювали... Одразу почали морити голодом... Умирили сотнями... Потім почали відправляти до таборів Кременчук – Кіровоград... У таборі в Кіровограді я знепритомнів, але хтось із товаришів відвів мене до "лазарету" в стайні, звідки я однієї ночі втік...» [24].

Відомо, що українські бранці впродовж перших пів року війни підпадали під масове звільнення з полону [7, 351]. Це, зокрема, підтверджують і документальні матеріали з фондозбірні Музею, та водночас вони свідчать і про те, що нашим співвітчизникам скористатися такою національною ознакою в цей період

було нелегко. Один із переконливих тому прикладів – спогади киянина Федора Худякова, колишнього ротного писаря 2-го окремого батальйону Київського укріпленого району. Контуженим він потрапив у полон 22 вересня 1941 р. в районі населеного пункту Березань, пройшов кілька пересильних таборів на Київщині й рівно через місяць був звільнений з табору на вул. Керосинній у м. Київ. Він згадував: «У дворі, куди нас пригнали на ніч, була ділянка, що обмежувалася з одного боку бетонною стіною гаража, з іншого – руїнами казарми. Якщо непомітно по одному пробратися за стіну гаража й пересидіти добу без їжі в руїнах, то потім можна непомітно вклинитись у першу порцію тих, кого відпускали на волю... І ось ми отримуємо пшоняний кандьор. Потім нас, 400–450 осіб, переганяють у третій двір, де розташовані рядами не цегляні, а дерев'яні казарми. Протримали до 11-ї години, потім вишикували, і з'явилися два німецькі офіцери в супроводі кількох автоматників та перекладача: “Ви будете вільно працювати на своїй землі. Випускаємо тільки українців Правобережжя. Якщо хтось обдурить – такі полонені будуть негайно розстріляні”. Зрозуміло, всі були “українцями”...» [33; 44].

Щодо питання військової колаборації зачитуємо важливий фрагмент спогадів киянина, старшого лейтенанта у відставці Михайла Рибчинського, колишнього в'язня концтабору Маутгаузен, записаних співробітниками Музею: «...Якось приїздить майор, на стрічці написано “РОА”, починає агітувати до армії Власова. Але ми не йшли. Раз приїхав – “ніхто”. Удруге – “ніхто”. І ось ми сидимо і слухаємо вже втретє. Хлопці мені: “Чого ти, Михайле, мовчиш? Скажи йому щось!”. Я й кажу: “Ну, добре. Російська визвольна армія... А чому тоді ви носите чужинську форму? Я так розумію, якщо офіцер одягає чужинську форму, він – зрадник”. Есесівець перепитав: “Що сказав старший лейтенант?”. Йому переклали. А через дві доби прийшов охоронець (вони змінювались через дві доби): “Ти, старший лейтенанте, погано сказав”. От і забрали мене в гестапо в Карлові Вари...» [30].

У музейних комеморативних практиках має важливе значення втілення персональних матеріалів українських бранців у постійній експозиції та виставкових проектах.

У 1970–1980-х рр. в експозиції Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років було представлено лише два персональні комплекси матеріалів українців, які пройшли полон. Це вже згадані Герої Радянського Союзу Петро Буйко (у залі «Комуністична партія – організатор всенародної боротьби на тимчасово окупованій території») та Василь Порик (у залі «Визвольна місія радянських збройних сил в Європі») [38, 85–160]. Смугасті куртка та головний убір («мітцель») Федора Максимова, в'язня концтабору Бухенвальд, не увінчаного високими урядовими нагородами, експонувались лише як безіменні «речі в'язнів гітлерівських концентраційних таборів» у залі «Німецько-фашистський окупаційний режим» [38, 68–72].

У середині 1990-х рр., в оновленому експозиційному просторі Музею, спочатку презентували лише кілька персональних матеріалів українських бранців за різними тематичними розділами, але це вже був справжній прорив такого контенту в музейній практиці. У розділі «Участь наших співвітчизників у русі Опору далекого зарубіжжя» в залі «Антинацистський рух Опору українського народу» було представлено чернетку заяви уродженця Полтавщини Івана Скрипая, колишнього бранця нацистських таборів, в'язня виправно-трудового табору ГУЛАГу в м. Ленінабад (нині – м. Худжанд, Республіка Таджикистан), «до ЦК ВКП(б)У, члена Політбюро ЦК Л.П. Берії» [31]. У цьому документі докладно зафіксовано участь військовослужбовця в оборонних боях на Західному та Волховському фронтах, полонення контуженим у липні 1942 р. в районі «Долини смерті» (с. М'ясний Бор, Новгородська область, Росія), втечу, організацію партизанських загонів на півночі Франції та засудження в 1951 р. до 10 років позбавлення волі як «колишнього члена Центрального комітету радянських полонених, що діяв під керівництвом емігрантів, ворогів Радянського Союзу». Додамо, що таке джерело від початку 1980-х рр. залишалось у «довгій шухляді» «Наукового архіву» групи «Документи».

У залі «Нацистський окупаційний режим: злочинні цілі – злочинні засоби» було презентовано реліквійні речі Федора Максимова та його «Персональну картку в'язня Бухенвальду» [23]. У цьому самому залі важливе емоційне навантаження лягло на символічний табірний номер «невідомого в'язня» (на тканині) й табірний номер 22212 (металевий) українця з Курщини Гаврила Лакісова, колишнього в'язня шталагу-365 [21]. На початок німецько-радянської війни він – старший політрук, учасник прикордонних боїв на Південному фронті – потрапив у полон важкопораненим 22 липня 1942 р. біля м. Ростов-на-Дону (Росія), активний учасник табірної підпілля (земля Північний Райн-Вестфалія, Німеччина).

Наразі в «окупаційному» залі представлений номер 26335 (металевий) сумчанина Йосипа Мухопода, в'язня нацистського табору в м. Ламсдорф (нині – с. Ламбіновиці, Опольське воєводство, Польща) [25]. До війни працював директором Путивльського історико-краєзнавчого музею, в 1941 р. – молодший лейтенант, воював на Південному фронті, учасник оборони м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро), поранений, у полоні від жовтня 1941 р., перебував у різних нацистських таборах до квітня 1945 р.

Глибини розумінню пережитого бранцями додають і виставкові проекти. На виставці «Генерали сорок першого», приуроченій до 60-річчя початку німецько-радянської війни, демонструвались особисті матеріали сумчанина Георгія Тхора (Герой Радянського Союзу від 26 червня 1991 р., по смертю) і дніпропетровця Івана Шепетова (Герой Радянського Союзу від 9 листопада 1941 р.) [55]. Попри неймовірні складнощі оборонних боїв, обидва генерали виявили свій військовий таланти і потрапили в полон важкопораненими: Г. Тхір, командир зведеної групи Військово-повітряних сил 5-ї армії Південно-Західного фронту –

у вересні 1941 р. на Київщині, І. Шепетов, командир 14-ї гвардійської стрілецької дивізії 57-ї армії Південного фронту, – у травні 1942 р. на Харківщині [32; 36]. Обидва пройшли низку пересильних нацистських таборів та гестапівських катівень і загинули в 1943 р. в концтаборі в м. Флоссенбюрг.

Першим масштабним проектом із означеної проблематики стала виставка «Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках: люди і долі» (2003 р.) [59; 45]. Вона була створена на основі автентичних та альтернативних джерел фондової колекції Меморіального комплексу, основну масу яких становили матеріали близько чотирьохсот персональних комплексів в'язнів найбільших шталагів на території України: Володимир-Волинського, Богунського, Дарницького, «Грослазарету» в м. Слаута, – переданих колишніми бранцями або їхніми рідними, а також за результатами опрацювання архіву Сергія Смирнова.

Найбільш знакові та інформаційно насичені реліквії з персональних матеріалів цієї виставки ввійшли до розділу «Військовополонені – безневинні жертви тоталітарних режимів» сучасної постійної експозиції. Серед них, наприклад, уже згаданий вище «Бухенвальдський щоденник» Михайла Бацули та довідка, видана Явдосі Чеботарьовій Головним політичним управлінням ВМФ, про те, що її брат М. Бацула «загинув 26 червня 1942 р. в бою з германським фашизмом під час оборони Севастополя» [14].

Незмінну увагу відвідувачів привертає і характеристика, складена місцевою владою на майбутнього письменника Олесь Гончара, в'язня нацистського робочого табору в с. Красне на Полтавщині, – про полонення в липні 1942 р., перебування у шталазі-326 (Холодногірська тюрма, м. Харків) та в робочому таборі в с. Красне на Полтавщині, допомогу радянським підпільникам [19]. Цей документ дружина Олесь Гончара віднайшла серед його щоденникових записів 1943–1944 рр. під час їх підготовки до друку під символічною назвою «Катарсис» (за Біблією – «очищення душі») [19]. За її свідченнями, в майбутньому цей документ допоміг письменнику уникнути згадування про своє перебування в полоні.

У військовому квитку молодшого лейтенанта запасу, киянина Володимира Бутенка чітко зафіксовано, що він вступив до лав РСЧА в 1938 р., від червня 1941 р. воював у складі 6-ї армії Південно-Західного, Південного фронтів, а потім двічі потрапляв до полону – у вересні 1941 р. біля м. Київ і у квітні 1944 р. на Хмельниччині, проходив спецперевірки, згідно з якими йому було повернуто офіцерське звання [17]. Водночас тут відсутні записи про його перебування від листопада 1943 р. до березня 1944 р. у складі діючих військ РСЧА (27-ї армія 1-го Українського фронту). Хоча саме за участь у наступальних операціях цього періоду В. Бутенко був представлений до ордена Слави I ст. (щоправда, отримав відповідну нагороду лише в 1966 р.).

Двічі випробував складну долю бранця й майбутній народний художник України, уродженець Дніпропетровщини Олексій Олійник. Коли почалася

німецько-радянська війна, він, студент, скульптурного відділення Київського художнього інституту, вступив до студентського батальйону, від серпня 1941 р. воював у складі окремого розвідувального батальйону 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії Південно-Західного фронту, потрапив у полон у вересні 1941 р., втік, повернувся до м. Київ, улаштувався реєстратором на міську біржу праці, щоб отримати окупаційне посвідчення особи й виїхати додому. У грудні 1941 р. був заарештований і відправлений до табору для радянських військовополонених уже на Дніпропетровщині, з якого через кілька тижнів за хабар його викупила дружина. Працював у рідному селі за патентом художника-живописця. Від вересня 1943 р. – у складі 46-ї армії Південно-Західного (3-го Українського) фронту, поранений, після лікування служив у запасному стрілецького полку, з якого у грудні 1944 р. відправлений на державну перевірку. Перебуваючи в таборі НКВД на Донеччині, зробив низку портретних замальовок однотабірників, яка й була презентована музейним відвідувачам [26].

До цієї виставки було залучено й низку різноманітних матеріалів із архівів краєзнавців-дослідників Українського фонду пошуку «Пам'ять» – волинянина, літератора Андрія Кондратюка та житомирянина Павла Шмуневського [4]. Серед наданих ними джерел особливо змістовними є письмові спогади колишніх бранців – чернігівця, старшого сержанта у відставці Георгія Котляра, та донеччанина, кадрового працівника органів держбезпеки у відставці Омеляна Авдеева.

Ось як згадував Георгій Котляр про перебування у шталазі-365: «1 травня 1943 р. інвалідів, зокрема й мене, було перевезено залізницею з Харкова до Володимира-Волинського. Спочатку кілька місяців інваліди були розміщені в старих казармах. У приміщеннях гуляли протяги, бо всі вікна були побиті. Доведені до крайнього ступеня виснаження, ми не могли ні вдень, ні вночі зігрітися, не могли спати через армію клопів... Від нашого військового обмундирування залишилися "гноти". На ногах дерев'яні колодки, поскручені та підбиті дротом. Про їжу не кажу, бо через кілька днів нашого перебування в таборі вся трава, яка встигла вирости, була з'їдена... Чи то внаслідок контузії, чи то внаслідок важкого режиму я часто непритомнів, що трапилось і під час спроби втекти... Наприкінці липня інвалідів перевели в інший табір на околиці міста, де також були казарми... Через якихось 10 днів після нашого прибуття (більш ніж 2 тисяч полонених)... уся трава була з'їдена...» [20].

У спогадах Омеляна Авдеева докладно йдеться про організацію підкопу в Богунському таборі впродовж 28 грудня 1942 р. – 28 березня 1943 р. У роботі загалом брали участь 42 в'язні, які мали тільки чотири саперні лопатки. Зокрема, читаємо про таке: «Робота виконувалася тільки вночі. Зазвичай починалась о 10–11-й годині вечора й закінчувалась о 3–4-й ранку. Усі учасники підкопу, крім працюючих на кухні, були виснажені, сили їхні були надломлені пораненнями, хворобами, голодом і знущаннями... Усе це враховувалося нами, і тому кожен учасник виходив на роботу через день (правильніше через ніч)... Люди розподі-

лялися приблизно так: 2 особи були в охороні, 4 особи позмінно копали землю й навантажували мішки в забої, а решта тягали мішки із землею і виконували інші роботи (обертали вентилятор, кріпили стелю підкопу і т. ін.). Землю доводилося тягати приблизно на відстань 180 метрів...» [12; 49]. На жаль, у ніч на 6 квітня 1943 р. крізь люк підкопу на волю змогли вийти лише четверо бранців, а кілька-десять інших через зраду були заарештовані й відправлені до «Грослазарету», зате вже там їхню справу підхопили місцеві табірні підпільники на чолі з донеччанином Романом Лопухіним, головним лікарем 2-го блока.

Варто зазначити, що портретне фото капітана медичної служби Р. Лопухіна дослідники виявили серед матеріалів колишнього штабу Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Ф.М. Михайлова [22]. Він очолював санітарну службу одного із загонів цього з'єднання після групової втечі 23 листопада 1943 р. з «Грослазарету» підкопом. Очевидно, незайве наголосити й на тому, що Роман потрапив у полон під м. Київ у вересні 1941 р., лікував поранених та хворих однотабірників у лазареті Бориспільського пересильного табору на Київщині, у шталагах-384-Z та 357-Z, від квітня 1943 р. – у «Грослазареті», від 1944 р. перебував на 1-му Українському фронті як ординатор хірургічного відділення 179-го польового евакуаційного пункту, по війні очолював лазарет табору-300 для репатріантів, серед пацієнтів якого перебували колишні малолітні в'язні нацистських таборів, майбутні вихованці спеціального дитячого будинку № 13 м. Київ, відтак тяжко захворів і пішов із життя у віці 32 років (1948 р.).

Важливе місце на виставці належало й матеріалам архіву Сергія Смирнова, що висвітлювали тему врятування бранців місцевим населенням. Наприклад, Дмитро Пінчук згадував, що у вересні 1941 р. був обраний уповноваженим зі звільнення односельців із «фашистських таборів» у м. Кременчук, але коли в з комендантом табору й перекладачем почав обходити табірні приміщення, його охопив жах від побаченого й він подумав: «Якщо є така нагода, треба визволити якомога більше чужих односельців...» [28]. Загалом у двох місцевих таборах йому вдалося звільнити з полону 232 осіб. Як склалася їхня доля опісля, невідомо.

У низці виставкових проєктів презентовано й кілька письмових спогадів колишніх українських бранців із архіву Сергія Смирнова, що дають змогу реконструювати їхню воєнну біографію, ті чи інші важливі епізоди з історії військового полону, учасниками яких вони стали. Так, на виставці, присвяченій трагедії радянських військовополонених, було представлено лист капітана авіації в запасі Володимира Шепеті, адресований до парткомісії при Полтавському обкомі Компартії України, з позначкою «Військовому письменнику Смирнову С.С.» [35]. Його автор, льотчик, із досвідом боїв на Хасані, Халхин-Голі та війни з «білофінами», детально виклав факти своєї біографії, зокрема повідомив, що від липня 1941 р. був учасником повітряних боїв на Південно-Західному, Південному, Центральному, Білоруському фронтах, потрапив у полон 22 листопада 1943 р.

(його літак був підбитий під час виконання бойового завдання в районі білоруського м. Гомель), перебував у шталагах м. Лодзь (Польща), м. Масбург (земля Райнланд-Пфальц, Німеччина), утік, від липня 1944 р. – перебував у гестапівській тюрмі в м. Прага (Чехія), від серпня 1944 р. – у 20-му блоці концтабору Маутгаузен, учасник масової втечі в ніч проти 3 лютого 1945 р., схоплений поблизу австрійського м. Лінц і знов ув'язнений, у квітні 1945 р. визволений, репатрійований до СРСР, пройшов спецперевірку, поновлений у військовому званні, але позбавлений членства у партійних лавах.

Під час зустрічі з колишніми «двадцятьоблочниками» в 1962 р. Сергій Смирнов дуже захопився долею уродженця Донеччини, капітана авіації в запасі Івана Битюкова і зробив запис його спогадів [15]. Пілот успішно здійснив повітряний таран 14 вересня 1943 р. над краснодарськими плавнями (Росія), але його літак був також підбитий, і він потрапив у полон, відтак до 16 січня 1945 р., тобто до ув'язнення в Маутгаузені, пройшов понад 10 різних місць примусового утримання. Мабуть, на прохання письменника й сам колишній льотчик-штурмовик почав складати спогади у формі щоденникових записів, які, на жаль, не встиг завершити. Цей рукопис, а також малюнок-схему 20-го блока з позначками щодо деяких важливих деталей утечі вночі проти 3 лютого 1945 р. було презентовано на виставці до 90-річчя від дня народження Сергія Смирнова (2005 р.) [15]. Відвідувачі цієї виставки мали змогу ознайомитися з такими рядками зі спогадів Івана Битюкова: «Дві доби ми з Яшею продиралися крізь очеретяні зарості. Нарешті вийшли на узлісся... “Рус, здавайся!”... Ми миттю залягли... Переконавшись, що ми фактично без зброї, німці почали стріляти... Я зробив постріл... Фельдфебель упав... Ми побігли до очерету в різні боки. Біжу, змагаючись з кулями, хто швидше, і вже майже фінішую, але тут моя ліва нога підламується... Яша – до мене... схопив на руки... Майже безсилий, він ніс мене на руках по пояс у воді, але стрілянина й надалі посилювалася... “Іване Васильовичу, ви поранені в ногу”. – “Я знаю. Не будемо про це... Пробирайся до очерету мерщій...” – “Ні, я вас не кину. Це виходить, що я рятую свою шкуру? Разом літали – разом і до кінця”... Так ми розмовляли деякий час... Вирішили, що Яша повинен сховати мої документи та ордени в надійному місці... Яша нахилився над моєю головою, яка лежала у воді, підняв її, поцілував (а сльози в нього так і ллються) й пішов. Лежу і думаю: тільки не полон... Згадав усе своє бойове життя. У голові як на екрані... Подививсь угору – дрібний дощ. Підставив дуло пістолета до скроні, натиснув курок, але пострілу не сталось. А кулі летять наді мною. Намагаюсь піднятися, нехай хоч якась із них поцілить у мене, але важкість реглана, який ввібрав у себе воду, тягне мене назад... Удар по голові, ніби земля хитнулася, в очах щось заіскрилося, а потім потемніло...» [15].

Слід зазначити, що матеріали «двадцятьоблочників», зокрема Михайла Рибчинського, Володимира Шепеті, Івана Битюкова, були використані на вуличній виставці «Тріумф людини. Українці в нацистських та радянських таборах»,

що була розміщена на вул. Хрещатик у м. Київ у 2018 р. [57]. Крім Меморіального комплексу, організаторами цього проекту стали Український інститут національної пам'яті, Центр досліджень визвольного руху, Музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Галузевий державний архів СБУ.

Серед інших найбільших виставкових проектів із означеної проблематики, перелічимо такі: «Повернуті з небуття (з історії “Грослазарету-301” та пошуку доль його в'язнів» (2006 р.); «Концтабір Освенцим – український вимір» (2008 р.); «Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення» (2015 р.) [56; 53; 5].

Варто констатувати, що співробітники Меморіального комплексу накопили чималий досвід у наукових студіях та комеморативних практиках з історії військового полону наших співвітчизників у період німецько-радянської війни. Пам'ять надає неповторне відчуття безперервності часу і здатності найкращих представників української нації не лише боротись і перемагати, а й гідно долати гіркоту невдач та поразок. Саме на це спрямовані зусилля музейних дослідників, які тривають.

Джерела та література:

1. Демченко С. Науково-гуманітарний проект «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го». Попередні підсумки роботи / С. Демченко // *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. – 2020. – № 2–3 (28–29). – С. 110–131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-110-131.pdf. – Назва з екрана.
2. *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Слауті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення* / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років». – К., 2011. – 348 с.
3. *Каталог республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»*. – К., 1947 // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-228815. – К-2557.
4. Кондратюк А. «Норд 365 офлаг» бореться / А. Кондратюк. – Луцьк, Надстир'я, 1995. – 70 с.
5. *Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення* / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2019. – 324 с.
6. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках / В.Ю. Король. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.
7. Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 340–385.
8. Легасова Л.В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // *Архіви України*. – 2010. – № 2. – С. 144–154.
9. Легасова Л., Шевченко М. Архів Сергія Смирнова і його використання у фондовій колекції та музейній практиці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Л. Легасова, М. Шевченко // *Українські в'язні*

- концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Український ін-т національної пам'яті. – К., 2009. – С. 18–24.
10. Лист доньки Артеменка Федота. 1996 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-22011. – Д-37168.
  11. Лист сина Вихора Володимира. 1994 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220113. – Д-37170.
  12. Матеріали Авдєєва Омеляна. 1963 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-218276. – Д-36469.
  13. Матеріали Байди Марії. 1985–2001 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-56328/1–3. – ЗК-7/1–3; КН216307. – Д-35837.
  14. Матеріали Бацули Михайла. 1942–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-215495. – Д-35399; КН-215498. – Д-35402.
  15. Матеріали Битюкова Івана. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-225496. – Д-39417; КН-225459/2. – Д-39921/2; КН-207965. – Д-33435.
  16. Матеріали Буйка Петра. м. Київ, Київська область. 1940–1944 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-122272. – Ф-2751/2; КН-15120/1–3. – Ф-4892/1–3; КН-19640. – Ф-6986; КН-13015. – РТ-690 // КН-30321/1–13. – РМ/1-13; КН-39491. – РР-723.
  17. Матеріали Бутенка Володимира. 1948 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-217797. – Д-36270.
  18. Матеріали Волинця Петра. 1965 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-34382. – Д-7774.
  19. Матеріали Гончара Олесья. 1943–2000 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-231205. – Д-43060; КН-220247. – К-25044.
  20. Матеріали Котляра Георгія. 1966 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-221144. – Д-37616.
  21. Матеріали Лакісова Григорія. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-55688. – РМ-601.
  22. Матеріали Лопухіна Романа. 1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-2981.
  23. Матеріали Максимова Федора. 1940–1944 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-13019/1–3. – РТ-674/1–3. КН-83918. – Д-15944.
  24. Матеріали Миронюка Григорія. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266637. – Д-67589.
  25. Матеріали Мухопида Йосипа. 1944–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-93418. – РМ-885.
  26. Матеріали Олійника Олексія. 1944–1945 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-207419/1–4. – ОМ-2260/1–2.
  27. Матеріали Пирогова Андрія. м. Москва. 1964 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-2211145. – Д-37617.
  28. Матеріали Пінчука Дмитра. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-211407. – Д-36322.
  29. Матеріали Порики Василя. 1941–1944 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-42186. – РМ-458; КН-42185. – РШ-481; КН-42188. – ЗТ-755.
  30. Матеріали Рибчинського Михайла. 2005 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-224407/1–2. – ЗК-1093/1–2.
  31. Матеріали Скрипая Івана. 1951 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-261108. – Д-64577.
  32. Матеріали Тхора Григорія. 1939 р.; 1940 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-13931–13932. – Ф-4274–4275.
  33. Матеріали Худякова Федора. 1974 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-214715. – Д-35192.
  34. Матеріали Цемкала Миколи. м. Москва. 1964 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-207965. – Д-33435.
  35. Матеріали Шепеті Володимира. 1958 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-225499. – Д-3942.
  36. Матеріали Шепетова Івана. 1930-ті рр.; 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-26090/1–2. – РШ-259/1–2; КН-26094/1–9. – РР-448/1–9; НД-29541.
  37. Матеріали Юрчука Григорія. 1941–1942 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249154. – Д-57073; КН-247750. – Д-55866.
  38. Меморіал над Дніпром. Путеводитель по Меморіальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». – Киев: «Мистецтво», 1985. – 191 с.

39. *Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».* – К., 2012. – 504 с.
40. *Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»: Довідник.* – К.: Укр. вид-во політ літ-ри, 1947. – 97 с.
41. *Смірнова Валентина. Архів С.С. Смирнова у фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»: радянські військово-полонені на окупованій території України (джерелознавчий аспект) / Валентина Смірнова // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал.* – 2014. – № 1 (3). – С. 73–94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://vim.gov.ua/images/sbor/№1\(3\)_73-94.pdf](http://vim.gov.ua/images/sbor/№1(3)_73-94.pdf). – Назва з екрана.
42. *Смірнова Валентина, Білоус Олександр. Концтабірне буття в Аушвіці: джерелознавчий зріз музейної колекції / Валентина Смірнова, Олександр Білоус // Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін.* – К., 2019. – С. 31–56.
43. *Смірнова В.І. Бухенвальдські щоденники М.Ф. Бацули і В.Є. Галяпи – унікальні документальні свідчення про перебування наших співвітчизників за ґратами нацизму в роки Другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Меморіалу) [Рукопис].* – 2005. – 27 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
44. *Смірнова В.І. Документальні спомини колишніх учасників оборони Києва, в'язнів нацистських таборів, як історичне джерело (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу). Наукове дослідження [Рукопис].* – 2004. – 40 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
45. *Смірнова В.І. «Заручники неволі» – трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / В.І. Смірнова // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України.* – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – 301–312 с.
46. *Смірнова Валентина. Оржицька оборона 1941 року: колекція спогадів колишніх учасників із архіву С.С. Смирнова (оглядово-джерельний контент) / Валентина Смірнова // Україна: 100 днів війни. 22 червня – 29 вересня 1941 р. Дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін.* – К., 2016. – С. 77–98.
47. *Смірнова В.І. Персональні матеріали колишніх в'язнів нацистських таборів на території Німеччини: концтабори Дахау, Заксенгаузен, Ноєнгамме, Равенсбрюк, Флоссенбюрг та їх філії (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу, із залученням науково-довідкових і науково-популярних видань): Інформаційно-довідковий покажчик [Рукопис].* – 2012. – 52 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
48. *Смірнова Валентина. Письмові та усні спогади колишніх в'язнів нацистських таборів для радянських військовополонених у Києві та на Київщині (джерелознавчий аспект) / Валентина Смірнова // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Є. Лисенко.* – К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2014. – С. 127–135.
49. *Смірнова Валентина. Про стратегії виживання українських військовополонених у роки Другої світової війни / Валентина Смірнова // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* – № 2 (24). – С. 52–70 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf. – Назва з екрана.

50. Смірнова В.І. Трагедія фашистського полону в долі киян (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / В.І. Смірнова // Київ і кияни: Зб. тез та доповідей учасників науково-практичної конф., 17 листопада 2003 р. / Музей історії міста Києва. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 338–345
51. Смірнова. В.І. Українці у військовому полоні: 1939–1945 рр. Інформаційно-довідковий покажчик (на матеріалах фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс) [Рукопис]. – 2021. – 86 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
52. Смірнова В.І. Щоденник М.Ф. Бацули, спогади В.Є. Галяни, О.Д. Бичка, Г.П. Брицького – унікальні документальні свідчення про концтабір Бухенвальд та його антинацистське підпілля (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу)» [Рукопис]. – 2011. – 78 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
53. Смолярчук Н.О., Шевченко М.Ю. Концтабір Освенцім – український вимір: Довідка до виставки [Рукопис]. – 2008. – 18 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
54. Тематико-експозиційний план виставки «Буду думати, що недарма ходив по землі» [Рукопис]. – 2005. – 26 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
55. Тематико-експозиційний план виставки «Генерали сорок першого...» [Рукопис]. – 2001. – 24 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
56. Тематико-експозиційний план виставки «Повернуті з небуття (з історії "Трослазаре-рети-301" та пошуку долі його в'язнів» [Рукопис]. – 2006. – 18 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
57. Тріумф людини. Українці в нацистських та радянських таборах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-triumf-lyudyny-meshkancii-ukrayiny-yaki-proyshly-nacystski-konctabory>. – Назва з екрана.
58. Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Український ін-т національної пам'яті. – К., 2009. – 336 с.
59. Фоміна В.П., Смірнова В.І. Тематична спрямованість виставки «Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках: люди і долі» [Рукопис]. – 2003. – 8 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу.
60. Щоденник М.Ф. Бацули, в'язня нацистського концтабору Бухенвальд. 14 травня 1943 р. – 6 травня 1945 р. // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Документи і матеріали: У двох частинах / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.В. Бажан, Г.В. Боряк, Т.В. Вронська, О.Є. Лисенко (заст. гол.), Л.В. Легасова, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, Н.В. Маковська, М.К. Барішполец (Лобода) (відповідальний секретар). – К.: Наукова думка, 2021. – Ч. 2. – 942 с.

© Valentyna SMIRNOVA, Oleksandr BILOUS

**PERSONAL ARTIFACTS OF UKRAINIAN PRISONERS
OF WAR DURING THE GERMAN-SOVIET WAR IN THE
COMMEMORATIVE PRACTICES OF THE NATIONAL MUSEUM
OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR**

The article studies the peculiarities of creating a museum collection dedicated to Ukrainian POWs in Nazi camps from the second half of the 1940s until today. The study analyzes how the topic of military captivity was represented in the museum exposition during the Soviet period and the era of Ukrainian independence. The paper also describes the forms of using museum objects to highlight the topic in the scientific, expository, publishing, and educational work of the museum.

Keywords: *Second World War, Ukraine, commemoration, prisoners of war (POWs), Nazi camps, collection, research project.*

УДК 069.9:379.822“2022”

© Олександр ОЧЕРЕТЯНИЙ

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПАТРІОТИЧНА РОБОТА В ПРОСТОРІ ВИСТАВКОВОГО ПРОЄКТУ «УКРАЇНА – РОЗП’ЯТТЯ»

Розглянуто аспекти просвітницько-патріотичної роботи на базі виставкового проєкту «Україна – розп’яття», що діє в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Акцентовано увагу на публікаціях, відгуках та власних спостереженнях музейних співробітників. У результаті аналізу визначено ступінь впливу наративу виставки на реалізацію Музеєм функцій національно-патріотичного виховання та потенціалу застосування досвіду, отриманого під час створення проєкту.

Ключові слова: *російсько-українська війна, повномасштабне вторгнення, Національний музей історії України у Другій світовій війні, «Україна – розп’яття», виставковий проєкт, просвітницька робота, національно-патріотичне виховання, морально-психологічне забезпечення, інформаційна війна.*

Будь-яка війна є виявом максимального загострення стосунків. Людство давно усвідомило невідворотну руйнівну сутність цього явища. Зокрема, його великою мірою розкриває головна експозиція Національного музею історії України у Другій світовій війні. Протягом десятиліть багато хто, відвідуючи її, був переконаний, що жахи воєнного лихоліття більше ніколи не торкнуться території України, бо ж нібито весь цивілізований світ мав би сприйняти ту війну як показовий урок і зробити відповідні висновки. Але збройна агресія Російської Федерації у 2014 р. показала, що така впевненість не має підстав. Тож із початком війни на Донбасі співробітники Музею, який розповідав про давно минулу війну, не змогли залишитись осторонь і не відреагувати на нові виклики, адже, як зазначав Ґі де Мопассан: «Війна – це варварство, коли нападають на мирного сусіда, але святий обов’язок, коли захищають Батьківщину» [1, 161]. Маючи досвід вивчення та експозитарного відображення воєнних подій, вони активно долучилися до збору артефактів цього збройного конфлікту. Як наслідок – за майже вісім років було створено низку тематичних виставок та підсумковий проєкт «Український Схід», що стали не тільки експозитарними просторами, а й своєрідним музейним майданчиком комунікації [2].

Але повномасштабний напад російських військ змусив музейників унести корективи у свою роботу й оперативно реагувати на нові виклики. Музей відразу почав отримувати безліч листів від культурних установ Європи. Колеги з-за кордону готові були допомагати з належною евакуацією колекцій, пропонували гуманітарну та іншу допомогу. Наші фахівці були учасниками студійних візитів, ознайомлювалися з роботою культурно-мистецьких осередків у Польщі, Німеччині, Литві та Швеції. Такі програми – це нагода набути нових знань, практик і досвіду, налагодити комунікативні зв'язки для дальшої співпраці, представити українську культурну спільноту в межах вітчизняних проєктів, а ще наживо подякувати європейцям за величезну всебічну підтримку в боротьбі проти російської агресії. Онлайн-ресурси Музею трансформувалися в інформаційні й мотиваційні портали. У соцмережах музейники намагались оперативно інформувати читачів і підтримувати бойовий дух суспільства. Колектив зміцнив свої позиції в інформаційній боротьбі на культурному фронті.

Закономірно, що першочерговими в цьому ланцюзі були заходи, спрямовані на збереження фондів, але паралельно тривала важлива робота з документування подій, що тоді відбувалися. Особлива увага була приділена фотодокументуванню. Експозитарним проявом цього стала пересувна фотовиставка «Київ: репортаж одного дня. 8 березня 2022 р.», яку на середину листопада 2022 р. презентували в дев'яти країнах світу. Вона налічує 44 знімки, зроблені фотографом Оленою Шовкопляс, що відображають одну добу в столиці держави, яка воює [3]. Ідея створення фотовиставки належить генеральному директору Національного музею історії України у Другій світовій війні Юрієві Савчуку. Він став також куратором та ідейним натхненником наступного масштабного виставкового проєкту «Україна – розп'яття», що є «першою виставкою в Україні, першою в світі ... про цю війну і під час цієї війни» [4]. Колектив Музею чітко усвідомлює, що зберегти й презентувати суспільству історії та артефакти російсько-української війни – на сьогодні його основна місія.

Експонати виставки були зібрані музейниками на місцях запеклих боїв у щойно визволених населених пунктах Київщини та Чернігівщини від 3 квітня до 6 травня 2022 р. Фахівці вирушили в польові експедиції до поруйнованих м. Ірпінь та Буча, смт Бородянка, Гостомель і Макарів, с. Михайлівка-Рубежівка, Андріївка, Липівка, Маковище, Стоянка, Лук'янівка, Перемога та інших населених пунктів. У супроводі військових, із дотриманням безпрецедентних заходів безпеки музейна команда однією з перших ступила на спаплюжену землю колись квітучих селищ. Фактично науковці стали свідками злочинів окупантів, фотограф Віктор Бившев провів фотофіксацію для формування музейного архіву світлин, що розповідають про російсько-українську війну, а промовисті матеріальні свідчення злодіянь були взяті до Музею. Мову цих оригінальних артефактів, якою виставка презентується для широкого загалу, доповнено глибоко символічними інсталяціями відомого в Україні художника Антона Логова.

Композиційно виставка складається з двох антагоністичних за суттю частин: «Орда» й «Україна – розп'яття». Перша з них розповідає про російську пропаганду, повномасштабне вторгнення, показує військове спорядження, зброю та побут окупантів. Друга має дві локації: «Україна – розп'яття» й «Укриття». У їхній основі – врятовані духовні та культурні пам'ятки (вхідні ворота церкви Різдва Пресвятої Богородиці із с. Перемога та купол і купольний хрест храму Вознесіння Господнього із с. Лук'янівка на Київщині, пошкоджена ікона «Зняття з хреста» з поруйнованого храму Св. Димитрія Ростовського в смт Макарів, понівечений каркас, на якому були розміщені картини відомої світової художниці Марії Приймаченко зі спаленого Іванківського історико-краєзнавчого музею), а також понищені війною невід'ємні атрибути життя цивільних людей (обпалені віконні рами, меблі, уламки побутової техніки, спортивний інвентар, дитячі речі, харчові продукти, імпровізовані засоби освітлення).

Експозицію було розміщено в просторі Виставкового центру Музею. Символічно, що її презентація припала на 8 травня, День Пам'яті та Примирення. Прем'єра проекту відбулася в етері програми «Сніданок з 1+1» [4]. Варто зазначити, що виставка має високу медійну привабливість. У 99-й день широкомасштабної війни впродовж 6 год Меморіал був локацією для трансляції загальнонаціонального цілодобового об'єднаного телемарафону «Єдині новини». Тоді канал «Рада» розповідав українцям про найважливіші події цієї доби саме біля скульптури «Батьківщина-мати» та найбільшого Державного Прапора України. Показали телевізійники глядачам і виставку «Україна – розп'яття». Пряме включення онлайн-екскурсії куратора виставки Юрія Савчука тривало безпосередньо з експозиційного простору відтвореного підземного укриття житлового будинку поблизу летовища «Антонов» у смт Гостомель [4]. Увагу на виставці фокусують ЗМІ не лише України, а й світу, серед них The New York Times, The Guardian, The Washington Post, Le Monde, Le Figaro, BBC, CNN, France 24, France-Presse, Japan Broadcasting Corporation, SChronicles News and Media, NPR News, TVP, New Yorker, Der Standard, Corriere della sera та ін.

Від моменту відкриття проєкт щодня ознайомлює тисячі відвідувачів із реаліями повномасштабної російсько-української війни. Зокрема, виставку відвідують світові лідери, іноземні делегації, президенти, урядовці, парламентарії, військові делегації, дипломати та посли. Серед ключових для України в час війни діячів, які мали змогу оцінити проєкт, – Головнокомандувач Збройних сил України генерал Валерій Залужний, начальник Головного управління розвідки Міністерства оборони України генерал-майор Кирило Буданов, міністр внутрішніх справ України Денис Монастирський, голова Державної служби України з надзвичайних ситуацій Сергій Крук, міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко.

Досягнення Музею, пов'язані зі створенням та презентацією проєкту «Україна – розп'яття», не залишилися непоміченими. Зокрема, міністр Олександр Ткаченко відзначив високий професіоналізм колективу Меморіалу, патріотизм,

вірність громадянському та професійному обов'язку і з нагоди Міжнародного дня музеїв нагородив його подякою міністерства [5].

Уже після перших відвідин виставки співробітники Музею могли впевнено стверджувати, що їхня напружена робота зі створення експозиції цілком виправдана: проект справляє глибокий морально-психологічний вплив на свідомість людей, які перебувають на теренах держави, що воює. Це повністю підтверджує відгук Головнокомандувача ЗСУ Валерія Залужного, який належить до когорти фондоутворювачів виставки: «Саме в такому місці розумієш, що справа, яку ми робимо, свята та справедлива. Зло має бути знищене! Наші діти мають жити! Дякую безмежно колективу Музею за збережені історії людських доль! Разом перемаємо!» [6]. Про те, яким сильним є емоційне навантаження цієї виставки для сучасників, і про те, наскільки великого впливу на духовний розвиток українців наступних поколінь слід очікувати від її експозитів, свідчать слова предстоятеля Православної церкви України, Митрополита Київського і всієї України Епіфанія: «Щиро вдячний усім співробітникам Музею за збереження національної пам'яті у час боротьби українців у цій жорстокій війні, щодо свободи, незалежності нашої держави. Нехай усіх Вас береже Господь!» [6].

Відвідувачі мають нагоду ознайомитися з експозицією виставки як самостійно, так і в процесі екскурсії. Остання може до певної міри варіюватися залежно від вікових, інтелектуальних та мовних відмінностей для відповідних категорій відвідувачів. Але, безперечно, екскурсія є одним із найдоступніших, найпростіших та найефективніших способів повноцінно реалізувати функції, передбачені системою національно-патріотичного виховання. Підтвердження цьому знаходимо в роздумах офіцера військової частини А4005 Володимира Жуковського, який поділився ними спеціально для цієї публікації: «У нашому батальйоні змінний особовий склад, тобто постійно приходять нові військовослужбовці, а ті, що прийшли до підрозділу раніше, вирушають поповнювати або формувати нові бойові частини ЗСУ. Саме із цієї причини мобілізовані нашого підрозділу з певною періодичністю відвідують виставковий проєкт "Україна – розп'яття". Перше, що хочеться сказати за результатами проведених екскурсій та спостережень за реакцією особового складу, – виставка вражає, не залишає нікого байдужим. Так, не можна сказати, що вона подобається, – це слово й визначення тут не пасують. Екскурсія залишає по собі у свідомості кожного воїна, який уже був учасником бойових дій або готується на передову, почуття гордості за спроможність ЗСУ, народу, всієї держави боронити нашу українську землю, нищити рашистського агресора, який віроломно напав на Україну. Мені здається, що ця виставка спонукає також до, можливо, не позитивних, але праведних і справедливих емоцій та викликів, почуття ненависті, огиди, зневаги та люті до ворога, з одного боку, а з іншого – помсти, рішучості й готовності до боротьби та знищення противника, почуття єдиної української нації, патріотизму, без якого неможливе існування суверенної України. Тому вважаю, що виставка досягає своєї

мети, формуючи у свідомості військовослужбовців ЗСУ важливі психоемоційні посилення, необхідні для нашої Перемоги над рашизмом» [6].

Схожі враження фіксує у своєму відгуку волонтерка Ольга Собко: «...кожен метр експозиції і кожен крок залами викликають мільйони емоцій – від огиди та ненависті до віри та любові до ближнього» [6]. Про те, що наповнення виставки перегукується з нарративом стосовно злочинів російських агресорів поза межами України, свідчать слова Анзора Масхадова (сина президента Чеченської Республіки Ічкерія Аслана Масхадова): «Відвідавши музей, я думками повернувся до свого рідного міста. До міста Грозний. Сьогодні українці переживають найтяжчі часи. Я бажаю вам миру та стійкості» [6]. Народний депутат України Марія Мезенцева наполягає на тому, що певні складові частини виставки мають бути застосовані у процесі здійснення правосуддя: «Дякуємо за неймовірно реалістичні експонати цієї війни росії проти України. Це доводить факт агресії рф, який ми хочемо довести в Міжнародному трибуналі, над яким працюємо! Ці воєнні злочини повинні стати доказовою базою на національному та міжнародному рівнях» [6].

Важливу роль проекту в документальній фіксації подій сучасної війни відзначив Народний художник України Андрій Яланський: «Пишаюсь мужністю і професійною майстерністю працівників Музею [...]. Дуже важливо, що це зроблено зараз – коли війна продовжується» [6]. Тієї самої думки й парамедик, колишня полонена, Народний Герой України Юлія Паєвська (псевдо – Тайра). У Книзі відгуків Музею вона наголосила: «...наша перемога має бути задокументована. Ціна свободи – ось що майбутні покоління мусять пам'ятати» [6]. Дещо пізніше відома на весь світ героїня нинішньої війни, яка в цивільному житті професійно займалася дизайном, дала об'ємнішу характеристику виставці: «Мене вразила уже існуюча частина експозиції тонким відчуттям часу, емоційним, дуже сучасним рішенням інтер'єрних композицій, вишуканим насиченням дизайну, збіркою речей і артефактів, що мають надважливе значення для нащадків» [7].

Є сенс окремо звернути увагу на спостереження співробітників Музею щодо реакції відвідувачів на проект. Чимало інформації щодо цього надав Дмитро Гайнетдінов, який тривалий час очолював екскурсійну роботу в Музеї: «Виставка зазвичай викликає досить сильні емоції відвідувачів. Спектр їх також різноманітний – від крайнього небажання зустрічатися з темою сучасної війни (“ми вже на це надивилися”, “нам це не потрібно”) до жвавого інтересу, а відтак особистої рефлексії. Працюючи з відвідувачами на екскурсіях, доволі регулярно маю такі спостереження. Частка екскурсантів, у яких є персональний досвід російсько-української війни, значна. Це можуть бути внутрішньо переміщені особи (громадяни з прифронтових чи окупованих територій), родичі учасників бойових дій або тих, хто пережив російську окупацію, або власне ті, хто брав участь у бойових діях проти загарбників. Через крайню актуальність теми й високу залученість суспільства до процесів, пов'язаних із війною, інтерес екскурсантів сталий,

глибокий і часто особистісний. Хоча окремі екскурсанти пережили явно травматичний досвід, вони здебільшого не уникають розмов про це, а навпаки, знаходять можливість поінформувати екскурсовода про пережите. Інколи такі люди говорять про випробування з удаваною легкістю, ніби полегшуючи спогади, інколи, навпаки, підкреслено шукають співчуття й співпереживання екскурсовода. У будь-якому разі для багатьох людей важливі увага й можливість проговорити те, що завдає болю. На екскурсіях люди найчастіше мають глибокий інтерес до розповіді екскурсовода. Чимало екскурсантів прагнуть показати свої знання з теми сучасної війни, немовби демонструючи співучасть в обороні України проти російської агресії. За весь період проведення екскурсій на виставці я особисто жодного разу не зустрівся з негативною критикою виставкового проекту з боку екскурсантів. Натомість здебільшого гості виставки підкреслюють важливість роботи Музею з показу нинішньої російсько-української війни. Багато з них обіцяють рекомендувати виставку своїм друзям, колегам та знайомим. Одна з найбільш пам'ятних екскурсій, які я особисто провів, відбулася в липні. Екскурсантами була молода пара студентів із м. Маріуполь. Після короткого знайомства хлопець і дівчина стали показувати на телефонах відео своїх зруйнованих та розграбованих квартир у місті, які їм надіслали сусіди або знайомі. Утім, вони розповідали про це спокійно і, як навіть здалося, дещо відсторонено. На моє запитання, чи перебували вони в м. Маріуполь під час його облоги російськими військами, – відповіли, що виїхали звідти на навчання незадовго до початку повномасштабної агресії. Наприкінці екскурсії вони відзначили важливість роботи Музею з висвітлення нинішньої війни.

Загалом багатьом людям, незалежно від того, чи мають вони власний травматичний досвід, пережитий під час війни, видається важливим побачити її історію в музейному просторі. Для відвідувачів, які пережили події війни на власному досвіді, бачити її музейний показ подвійно важливо. Ці громадяни часто сприймають експозицію як таку, що опосередковано стосується їхніх власних історій, і часом переживають своєрідний катарсис, відвідуючи виставки, а особливо спілкуючись із екскурсоводом – людиною, яка говорить із ними «однією мовою» і здатна виявити співпереживання. Звісно, ніхто не виключає наявності громадян, які, як зазначалося, намагаються дистанціюватися від війни, провести дистанцію між собою і тим, що відбувається в країні («ми на це все надивилися», «нас це не стосується», «ми це не хочемо бачити»). Певно, в кожного з них можуть бути власна історія та власні причини для такої реакції. Утім, заходячи в експозицію і залишаючись у ній (придбавши квиток), людина робить свій свідомий вибір, що однозначно свідчить про її інтерес до теми».

Екскурсоводи Музею зазначають, що найвпливовішою в сенсі емоцій постає частина виставки, яка до найменших деталей відтворює реалії побуту в різних укриттях під час обстрілів та нальотів загарбників і конкретно розповідає про 37 днів життя одного з гостомельських бомбосховищ. Уже згаданий Дмитро

Гайнетдінов описує свої спостереження щодо цього: «Зазвичай відвідувачі виявляють найсильніші емоції під час огляду укриття військового містечка Гостомеля, в якому цивільні мешканці виживали в російській окупації і яке відтворено в експозиції Музею. Сильну емпатію гості виставки відчують біля інсталяції з дитячих речей, на які наклала відбиток війна. Крім цього, інтерес публіки пожвавлюють артефакти, що викликають певні асоціації (наприклад, уламки збитого російського гелікоптера, момент знищення якого потрапив на відоме відео). Часом відвідувачі виражають свої негативні емоції лайкою або іншими коментарями щодо російських окупантів. До речі, саме в реконструйованому укритті із смт Гостомель, перебуваючи в менш формальній атмосфері (тісний контакт між екскурсоводом та відвідувачами, темрява, відносна тиша) екскурсанти особливо охоче діляться своїми думками та враженнями».

Також досить цікаво спостерігати досвід екскурсоводки Ганни Тарасенко, яка від березня до жовтня 2022 р. перебувала в евакуації за межами України: «Почала працювати з виставкою 25 жовтня 2022 р. Для мене особисто виставка здавалася важкою, оскільки незрозумілим залишалося питання, як саме говорити про події, що все ще завдають морального болю. На першій екскурсії була мама із семирічним хлопчиною. Вони мали статус внутрішньо переміщених осіб. Як з'ясувалося, тема сприймається спокійно. Відвідувачі розповідали свою історію життя й слухали подану інформацію. На сьогодні я провела вже кілька десятків екскурсій для представників різних регіонів України. Кожен, хто відвідує виставку, охоче розповідає про себе й зацікавлено слухає екскурсію. На мій погляд, виставка виконує важливу функцію, це своєрідна платформа, що дає змогу проговорити свій біль та емоції, і це є корисним не тільки для дорослих, а й для дітей».

Зауважимо: хоч виставка цілком об'єктивно відображає жахи війни, екскурсовод, презентуючи її, без особливих перепон у разі потреби обходить певні фактори, що травмують свідомість. Цей нюанс може набувати гострої актуальності, коли екскурсантами є діти. Варто згадати, що екскурсії проводили навіть для дошкільнят. Звичайно, в цьому випадку екскурсійне наповнення й маршрут максимально адаптувалися під їхні виміри сприймання. Тому можна з упевненістю стверджувати, що виставка стала успішною платформою для роботи з юним поколінням у царині реалізації функцій національно-патріотичного виховання.

Початок нового навчального року завжди був для Музею особливою подією, яка позначає черговий цикл роботи в навчанні й громадянському вихованні молоді через співпрацю музейників та освітян. Основним акцентом традиційної освітньої програми на 1 вересня 2022 р. для дітей та молоді стала історія нинішньої повномасштабної російсько-української війни. Понад 80 учнів столичних навчальних закладів, які взяли участь в освітніх ініціативах Музею, того дня ознайомилися з виставкою «Україна – розп'яття» [8]. Діти оглянули зібрані на визволених територіях півночі України артефакти: речі російських загарбників,

криваві плани яких розбилися об український опір, та предмети зі спустошених ними міст і сіл. Не травмуючи юних гостей, делікатно знайомлячи їх із реаліями війни, музейники розповіли про випробування, які нині переживає наша держава.

Кілька днів потому виставку відвідали учні 11 класу середньої загальноосвітньої школи № 55 м. Київ. На розбитих нагробних плитах із братської могили в смт Гостомель екскурсант Іван Можарський розгледів прізвища своїх родичів, пам'ять про яких передавалась у родині з покоління в покоління [9]. Стало зрозуміло й те, що кожен представник роду, до якого належить юнак, усвідомлював, що таке війна, й те, що в цьому конкретному випадку люди, які страждали від наслідків Другої світової війни, через десятиліття зазнали ворожої агресії вразі.

Просвітницька функція на базі виставки «Україна – розп'яття» не обмежується експозицією. Практика показує, що матеріали проекту вдало застосовуються на онлайн-платформі Музею. 28 липня 2022 р. Україна вперше відзначала День Української Державності. Це свято, що припадає на день хрещення Київської Русі, символізує тисячолітню спадкоємність державницьких традицій українського народу. У зв'язку із цим автор статті – завідувач сектору з питань національно-патріотичного виховання Олександр Очеретяний – провів спеціальне онлайн-заняття для майже сотні військовослужбовців однієї з частин Національної гвардії України. Вони мали нагоду поглибити свої знання про збройну боротьбу українців за незалежність на понад столітньому відрізку історії – від Першої світової війни до сьогодення. Модератор звернув особливу увагу на історичну спадкоємність між різними поколіннями борців за українську державність [10]. Це вдалося зробити через вибрані музейні артефакти та персональні історії, що висвітлювалися в експозиціях Музею, зокрема й на виставці «Україна – розп'яття».

Простір цієї виставки нині став платформою для ще одного музейного проекту – «Слово свідка», в межах якого учасники вислуховують розповіді про важливі історичні факти та явища від першої особи [11]. Останніми роками особливе місце в роботі проекту посідає розгляд сучасної війни. Під час зустрічей гості Музею дізнаються про особистий досвід героя і можуть поставити запитання. Захід набуває ознак своєрідного уроку для всіх, хто бере в ньому участь. Улітку 2022 р. в межах проекту відбулася зустріч із громадянином США, бійцем Грузинського легіону Полом Грем. Однією з її локацій став простір виставки «Україна – розп'яття», де американець розповів про свою війну за Україну. До речі, Пол Грей – герой виставки «Ленд-ліз. Перезавантаження» [12].

Згодом експозиція «Україна – розп'яття» стала тлом для зустрічі, присвяченої пам'яті загиблого 22 серпня 2022 р. учасника російсько-української війни Героя України майора Вадима Зеленюка з окремого загону спеціального призначення «Омега» Північного об'єднання Національної гвардії України. На заході, крім рідних, друзів та побратимів, був присутній президент Національної феде-

рації самбо України Вадим Рогач, який знав полеглого ще з початку його спортивної кар'єри і дав високу оцінку вихованцеві-чемпіону. Там-таки генеральний директор Національного музею історії України у Другій світовій війні Юрій Савчук передав родині Вадима Зеленюка копії сповіщень про загибель на двох його прадідів, полеглих під час Другої світової війни [13]. Оригінали цих документів зберігаються в музейних сховищах.

Зі сказаного стає зрозуміло, що співробітники Музею війни бачать одним з основних своїх завдань гідне вшанування пам'яті полеглих воїнів минулого та сучасності. Варто згадати, що Музей постійно бере участь в обміні досвідом між музейними установами, спільною метою якого є робота з травматичною історією та її презентація суспільству. Часто він виступає платформою для проведення таких заходів. Серед найяскравіших із них – зустріч із командою Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. Під час повномасштабної агресії Росії проти України він також активно проводить інформаційну боротьбу, відновив свої екскурсійні маршрути й онлайн-семінари, долучився до створення успішних міжмузейних виставок. Куратор виставки «Україна – розп'яття» Юрій Савчук розповів колегам, як у вкрай стислі терміни вдалось утілити в життя таку ідею проекту. Принагідно він поділився досвідом співпраці з військовими та найрізноманітнішими установами й організаціями в здобутті унікальних артефактів [14]. Слід зазначити, що обидва музеї мають також практику збирання усних свідчень про життя в окупації. Тож колеги із двох колективів мали й що обговорити, й чим (мова тут про досвід презентування наративу) поділитися на музейних майданчиках.

Попри виклики й труднощі, пов'язані з російським вторгненням, Музей продовжує взаємодію з партнерами – столичними екскурсоводами, які знайомлять своїх екскурсантів з історією та культурою м. Київ і України загалом. Для представників Гільдії професійних екскурсоводів та гідів-перекладачів було проведено інформаційний тур експозиціями на тему нинішньої повномасштабної російсько-української війни. Зокрема, учасники інфотуру оглянули виставку «Україна – розп'яття». Було обговорено актуальні перспективи об'єднання зусиль музейників та столичних гідів із метою спільно підвищувати рівень знань суспільства про жорстоку війну, яку розв'язав російський агресор на українській території [15].

Свого часу виставка «Україна – розп'яття» була презентована керівникам музеїв та закладів культури Київщини. Тоді кураторська розповідь Юрія Савчука послугувала своєрідним методичним матеріалом. У просторі експозиції водночас працював журналіст незалежного громадського інформаційного агентства новин Японії Kyodo News. Тож гості стали свідками того, як крізь призму експонатів виставки «Україна – розп'яття» медійники з усього світу демонструють суспільству жахливі реалії повномасштабної російської агресії в Україні [16]. Під час огляду процесів, що відбуваються в експозиційному просторі, відразу

потрапляє в поле зору фактор частої присутності засобів масової інформації. У підсумку спостерігаємо, що площа проекту стала своєрідним хабом для різного роду медіа: вітчизняних і зарубіжних, цивільних і військових, телевізійних і друкованих. Раніше вже зазначалося, що відкриття виставки відбулося в етері програми «Сніданок з 1+1», а канал «Рада» використав її в ролі локації під час телемарафону «Єдині новини». Від першого дня виставка стала для журналістів не лише предметом висвітлення, а й місцем презентації власних або спільних із Музеєм проєктів та досягнень. Так спільними зусиллями вони збирають промовисті докази російської агресії в Україні, щоб на всеукраїнських та міжнародних майданчиках гучно свідчити про ворожі злочини й перемагати на інформаційному фронті. Яскравим прикладом цього виступає передання з передової нових музейних предметів, реалізоване через журналістку Євгенію Подобну. Речі були знайдені 2 вересня 2022 р. українськими воїнами в покинутих ворожих окопах у с. Нововознесенське на Херсонщині. Там захисники України вибили з позицій військових злочинців 6-ї роти 83-ї окремої десантно-штурмової бригади [17]. Як бачимо, тісна співпраця Музею з представниками медіа є, зокрема, й одним зі способів поповнення фондозбірні новими матеріалами, які доповнюють унікальну колекцію свідчень про російсько-українську війну.

Маємо нагоду переконатися, що простір виставки «Україна – розп'яття» став своєрідним хабом не лише для журналістів, а й для багатьох інших категорій відвідувачів та фондоутворювачів. Заступниця голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки Мар'яна Безугла на прохання бійців ЗСУ не раз передавала матеріали, здобуті ними в боях, серед яких прапор російської військової розвідки, захоплений поблизу м. Барвінкове на Харківщині, нарукавний знак «Z», підбірка документів вояків РФ та «ЛНР» (паспорти, військові квитки, посвідчення особи, водійські права, медичні висновки про поранення). Також завдяки цій народній депутатці України унікальна музейна колекція свідчень про російсько-українську війну поповнилася залишками касетних снарядів «Ураган», що знищували українців та їхні домівки, та зразками зброї, наданої західними партнерами для України (гільзи до гаубиці М777 та переносний протитанковий ракетний комплекс Javelin, який доставили просто з поля бою на сході України, де 17 серпня його було застосовано проти ворожого танка) [18].

Схожа практика часто спостерігається й у військових. Приклад – військовослужбовці 40-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил Збройних сил України, які відважно боронили небо над столицею в період російського наступу на неї. Їхній героїзм у боях проти набагато численнішого ворога породив у народній уяві образ «Привида Києва» – міфічного небесного захисника України. Авіатори передали до музейної колекції залишки фюзеляжа та озброєння бойового літака-винищувача МіГ-29, що колись був пілотований їхнім колегою – Героєм України підполковником В'ячеславом Єрком. На цій машині загиблий 24 лютого

2022 р. льотчик виконав чотири бойові вильоти, забезпечив прикриття виводу з-під удару літаків авіабригади, не допустив двох авіаударів російської авіації по наземних цілях і разом з іншими пілотами в повітряному бою знищив п'ять ворожих літаків. Після цього в районі смт Гостомель він був збитий і встиг катапультиватися. Проте російські окупанти відразу ж пошкодили його парашут, а другий – не розкрився, тож льотчик загинув. Також військові передали до Музею уламки російської дозвукової крилатої ракети оперативно-тактичного ракетного комплексу (ОТРК) «Искандер». Основне призначення російського ОТРК – знищення систем протиповітряної та протиракетної оборони на відстанях до 500 км. Передана ракета була збита на підльоті до штабу військової частини А1789 40-ї бригади тактичної авіації [19].

Майже за місяць від моменту відкриття, 3 червня, у просторі виставки «Україна – розп'яття» відбулася зустріч з українськими вояками, яким вдалось вирватися з оточеного м. Маріуполь, і тими, хто безпосередньо допоміг їм у цьому, – представниками Головного управління розвідки Міністерства оборони України на чолі з генерал-майором Кирилом Будановим. Були присутні й рідні та близькі тих захисників, які боролись у будівлях металургійного комбінату «Азовсталь». Тоді гості Музею передали йому на довічне зберігання справжню реліквію – останній Державний Прапор України, що майорів над «Азовсталлю» [20].

Згодом простір виставки став локацією для проведення зустрічі під гаслом «Малюю для тебе». Її присвятили захисникам «Азовсталі», які досі перебувають у полоні загарбників [21]. Рідним і близьким героїв було запропоновано, щоб кожен із них відтворив на полотні свої почуття, – аби потім, коли бійці повернуться з неволі, вручити їм ці малюнки. Благодійна зустріч була організована Музеєм війни в партнерстві з Асоціацією родин захисників «Азовсталі». Кожен із присутніх міг принагідно переказати кошти у Фонд підтримки родин захисників «Азовсталі» – щоб їх було витрачено на реалізацію проекту «Нарешті ти вдома». На завершення заходу присутні взяли участь у плетінні маскувальних сіток для потреб фронту.

Важливим аспектом в оцінюванні виставки є думка тих відвідувачів, які мають безпосередній стосунок до експонатів і наративу, що наповнюють її простір. До таких людей можна зарахувати колишніх мешканців укриття в смт Гостомель чи представників громади с. Перемога Броварського району на Київщині. Останні під час їхнього візиту не раз переривали виступ музейного фахівця своїми розповідями, адже чимало з того, що представлено в експозиції, вони бачили й пережили. Дехто навіть зважився записати відеоспогади про свій досвід життя в лютому – березні 2022 р. [22]. Ще на подвір'ї вони впізнали бак для пального з ворожого літака Су-34. Він був скинутий на поле біля їхнього села, і саме місцеві чоловіки допомагали музейникам завантажити його для транспортування до м. Київ. До речі, с. Перемога має давню історію. До 1945 р. воно називалось Ядлівка. Під час німецько-радянської війни його було повністю

спалено, а відновлений потім населений пункт назвали з ідеологічним присмаком епохи сталінщини. Тоді збереглася дерев'яна церква Різдва Богородиці, побудована в 1892 р. Вціліла вона й опинившись в епіцентрі обстрілів у 2022 р. На виставці представлено її артефакти. Звідти походить прострелена брама, крізь яку відвідувачі потрапляють в експозиційну залу на другому поверсі. Нині в церкві уже встановили нову, справлену завдяки друзям громади. Із того самого храму також образи Тихвинської Божої Матері та св. Миколая Чудотворця, над якими попрацювали музейні реставратори. На останній з ікон вдалося відновити текстильні квіти. Як виявилось, вони з весільної бутоньєрки, якою свого часу благословили молодят.

Серед експонатів виставки яскраво вирізняється лялька-мотанка – оберіг, виготовлений для жителів с. Велика Олександрівка в Бориспільському районі на Київщині місцевою майстринею Ольгою Камінською. Частина селян вважала, що мотанка-берегиня має стояти на в'їзді до населеного пункту й символічно захищати його від ворожого наступу. Але керівництво села з пересторогою поставилося до такої ідеї – щоб не спровокувати ворога. Тож оберіг залишився в майстерні, але дехто каже, що своє призначення все одно виконав, адже село не було окуповане. Коли найбільша небезпека минула, Ольга Камінська вирішила передати свій витвір до Музею. Із цим їй допомогла керівниця продюсерської платформи docUA-Platform кінорежисерка-документалістка Лариса Артюгіна. Вона створює фільм про історію мотанки, від виготовлення до експоната в Музеї [23].

Ведучи далі мову про дотичність мистецьких акцій до виставкового проєкту, слід згадати момент, коли простір однієї з локацій перетворився на театральний майданчик. Тоді перформативне читання «Війна і пам'ять» (це було насамперед театралізоване переповідання воєнних свідчень) оживило спогади очевидців, які зазнали тяжких випробувань від німецького та більшовицького режимів у Польщі й Україні під час Другої світової війни. Звучали також спогади людей, які стали свідками звірств російських агресорів на території України у 2022 р. [24]. Театральними засобами вираження актори Київського академічного театру «Золоті ворота» проілюстрували моторошні паралелі, що виникли між Другою світовою війною та сьогоденням. Слова про пережиті катування, руйнацію домівок, розгубленість, безвихідь, біль звучали в експозиційній залі поряд з експонатами – свідками тих подій – під час театального перформансу. Дійство стало можливим завдяки ініціативі та підтримці Польського Інституту у Києві, з яким Музей тісно співпрацює. До речі, озвучені документальні тексти були зібрані Центром документування російських злочинів в Україні імені Рафала Лемкіна. У зв'язку із цим слід відзначити високу роль контактів Музею з іншими інституціями на міжнародному рівні. Нині цей процес розвивається далі й має чимало перспектив, що передбачають його вдосконалення та розширення.

Виставковий проєкт «Україна – розп'яття» був створений і діє в час, коли

тривають події, які вже зараз можна визнати історичними. Тож працюючи над ним, у його просторі співробітники Музею чітко усвідомлюють, які виклики стоять перед їхньою інституцією зараз. Підсумовуючи всю просвітницьку роботу колективу на базі проекту, варто визнати, що її лівова частка спрямована на забезпечення реалізації функцій національно-патріотичного виховання. Звертаючись до сказаного вище, можемо констатувати факт, що в цьому напрямі вдалося досягти вагомих успіхів.

Досить частими є випадки, коли просвітницько-патріотичну роботу пов'язують лише з дитячою аудиторією. Такий підхід є однозначно помилковим, і в цьому вкотре переконує наведена нами інформація про діяльність, організовану на базі виставки. Адже крім представників юного покоління під позитивний вплив реалізованих через просвітництво функцій патріотичного виховання потрапляли військовослужбовці та інші представники силових структур. Державні, військові й громадські діячі, політики, митці та журналісти не лише долучилися до формування виставки та її популяризації, а й черпали з неї необхідний ресурс, спрямований на підтримання патріотичних почуттів.

Виставка виступає своєрідною моральною підтримкою для тих, хто має психологічні травми внаслідок війни. Це, зокрема, колишні полонені, внутрішньо переміщені особи, рідні та близькі бійців та й будь-хто з-поміж звичайних громадян України, оскільки повномасштабне вторгнення та методи ведення війни з боку російських військ більшою чи меншою мірою травматично вплинули майже на кожного представника нашого народу, який проживає в межах держави чи за кордоном. Для українців у зарубіжжі можливість ознайомлення з наративом проекту надавалася через онлайн-платформи та численні публікації в медіа. Ті ж такі засоби сприяють донесенню меседжів виставки до іноземців, а це надзвичайно важливо, бо російська терористична агресія є загрозою для всього цивілізованого людства. Незайве згадати також, що виставка «Україна – розп'яття» на тлі останніх історичних подій у нашій країні відіграла важливу роль у популяризації Музею на загальносвітовому тлі. Ми мали нагоду переконатися, що сам проект, а також деталізація його створення та функціонування є своєрідною методикою для дій організацій, які працюють над відображенням подій сучасної війни. З огляду на все окреслене можна впевнено сказати, що виставка повністю виправдовує себе як одну з важливих деталей української машини інформаційної боротьби. Це спонукає працівників Музею не збавляти темпів роботи і, продовжуючи свою справу, ініціювати створення нових проєктів, які відповідатимуть посталим викликам. Для реалізації цього вони мають невід'ємний скарб – досвід, набутий у роботі над проєктом «Україна – розп'яття».

Джерела та література:

1. Де Мопассан Гі. Полное собрание сочинений: В 12 т. – Т. 1. / Ги де Мопассан – М.: Правда, 1958. – 419 с. (Б-ка «Огонёк»).
2. Олександр Очеретяний. Музейний проект «Український Схід» як майданчик для комунікацій у Національному музеї історії України у Другій світовій війні // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2018. – № 3 (21). – С. 132–142 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/31.10.2018/pdf/VIM_21_2018-132-141.pdf. – Назва з екрана.
3. Виставка про російсько-українську війну у Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=19&news_year=2022. – Назва з екрана.
4. «Україна – розп'яття». Відкриття першої в країні та світі музейної виставки про російсько-українську війну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=32&news_year=2022. – Назва з екрана.
5. Як ми відзначали професійне свято? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid021yK1qy9d1zXqc6xwyWED3g57PfqYucnJnLvGusJxhn8GvGtaG8tUU7djF9vASX5Hzl>. – Назва з екрана.
6. Книга відгуків Національного музею історії України у Другій світовій війні.
7. Юлія Паєвська «Тайра»: Роль музеїв у історичній пам'яті про війну з росією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://poglyad.tv/yuliya-paievska-tayra-rol-muzeiv-u-istorichniy-rat-yati-pro-viynu-z-rosiyeu-article>. – Назва з екрана.
8. Початок нового навчального року – особлива подія для Музею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid0WnZ8NckuHrUSQTxaSi5VLtF4JpJFBC6chX8MEQUTji7uBLxL3K5yQvSsBoTuGbMl>. – Назва з екрана.
9. На наших виставках щодня чимало відвідувачів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid027ZzYvVy4MTVXi9tmWuF3xDzftmKoRAVMJiq3AUFFGfkCqRDbkrTUsB7sS3rPsKESL>. – Назва з екрана.
10. Сьогодні наша країна вперше відзначає День Української Державності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid0N5nX3tNaN7CoZYpZdRVhCL4bivQXtQoKFhfeGKdSWNrdXF7fPNeJGQjLYjGgyxHzl>. – Назва з екрана.
11. Музейний проект «Слово свідка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://education.warmuseum.kyiv.ua/content/word/>. – Назва з екрана.
12. Ленд-ліз. Перезавантаження. Відкриття виставки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=49&news_year=2022. – Назва з екрана.
13. Зустріч пам'яті майора Вадима Зеленюка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=75&news_year=2022. – Назва з екрана.
14. Міжмузейний обмін досвідом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid0kbcQgRNtii1u58F39Q1ZkBCM3w47gxikYqWp7yv6bAr1bX642eCbx5f5c6rnh7Spl>. – Назва з екрана.
15. Незважаючи на наявні виклики й труднощі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid0329o5zfv2PS5AouZQM6KH6VthptmWaUvwS8qystES6hCfden7hVZiEynuc1aoCKVNQL>. – Назва з екрана.
16. Укотре презентували виставку «Україна – розп'яття» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid0336WTujripfXrPYjd43NgKj1rFuNgKS33AUwctfADvJ3W9oSTEihHDvTcEgsfUjWGl>. – Назва з екрана.

17. Музейна фондозбірня невпинно поповнюється [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid031t4wSFfNrZ5TzLG3nLFsfZXmqT9Z5umQKwgBnHSsYqkpNvxLt9iGbsEk8qPERHD9l>. – Назва з екрана.
18. Напередодні Дня Незалежності України музейна фондозбірня збагатилася новими експонатами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid02pTpS7Gx3EKCX3XnPLqs5iTaGdJce9nyFHyszWfa9hLyACXBPGy5mRXimNxTT7hPxl>. – Назва з екрана.
19. Музей війни продовжує збирати матеріали [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/warmuseum.kyiv.ua/posts/pfbid02bEHmkvfxebT9gD5byzcxYBTUhw mVaRa7zUvBbEPdE8SWqaZEGp27qBBsBpn2iUfAl>. – Назва з екрана.
20. Останній стяг з Азовсталі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=41&news_year=2022. – Назва з екрана.
21. Малюю для тебе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=70&news_year=2022. – Назва з екрана.
22. Гості із с. Перемога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=43&news_year=2022. – Назва з екрана.
23. Під захистом Березині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=54&news_year=2022. – Назва з екрана.
24. Війна і пам'ять [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=61&news_year=2022. – Назва з екрана.

© **Oleksandr OCHERETIANYI**

EDUCATIONAL AND PATRIOTIC WORK AT THE EXHIBITION PROJECT “UKRAINE – CRUCIFIXION”

Aspects of educational and patriotic work based on the exhibition project “Ukraine-Crucifixion” operating in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War were considered. Emphasis is placed on publications, reviews and personal observations of museum employees. An analysis was carried out to determine the degree of influence of the exhibition's narrative on the Museum's implementation of the functions of national-patriotic education and the potential of applying the experience gained during the creation and implementation of the project.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, full-scale invasion, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, Ukraine-Crucifixion, exhibition project, educational work, national-patriotic education, moral and psychological support, information war.*

НАШІ АВТОРИ

БІЛОУС Олександр – кандидат історичних наук, завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ГРЕГУЛЬ Данило – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ОЧЕРЕТЯНИЙ Олександр – завідувач сектору Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ПАСТЕРНАК Олександр – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

РУГАЛЬ Володимир – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

СИДОРЕНКО Любава – кандидат мистецтвознавства, доцент, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

СМІРНОВА Валентина – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ФЛАТОВА Наталя – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),

О.М. Майборода, П. Махцевіч (Польща),

І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор),

О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик (коректор)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 3–4 (36–37) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний ком-
плекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2022. – 112 с.**